

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BÖLÜMÜ

**MUHAMMED RIZA PEHLEVİ VE AYETULLAH HUMEYİNİ DÖNEMLERİ İRAN DIŞ
POLİTİKASINDA ANTIEMPERYALİZM: KIRILMADAN DEVAMLILIĞA**

Nur Zeynep Balaban
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Yusuf SAYIN

Konya-2022

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Nur Zeynep BALABAN		
	Numarası	18811401003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Uluslararası İlişkiler		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tezin Adı	Muhammed Rıza Pehlevi ve Ayetullah Humeyni Dönemleri İran Dış Politikasında Antiemperyalizm: Kırılmadan Devamlılığa		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Nur Zeynep BALABAN		
	Numarası	18811401003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Uluslararası İlişkiler		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Yusuf SAYIN		
Tezin Adı	Muhammed Rıza Pehlevi ve Ayetullah Humeyni Dönemleri İran Dış Politikasında Antiemperyalizm: Kırılmadan			

Çalışma ile birbirinden zıt pozisyonda liderler olarak kabul edilen Muhammed Rıza Pehlevi ve Ayetullah Humeyni dönemleri İran dış politikasında antiemperyalizm ele alınmış ve iki dönem arasında tam bir zıtlıktan ziyade farklılıklar olduğu savunulmuştur. Bu bağlamda çalışma Harvey'in emperyalizm teorik yaklaşımı temelinde dönemlerin tarihsel anlatısı yöntemiyle ele alınmıştır. Ayrıca liderlerin konular ile ilgili konuşmalarına da yer yer verilmeye çalışılmıştır. Çalışmaya göre İran dış politikası Pehlevi Hanedanlığı ve İslam Cumhuriyeti dönemlerinde tarihsel tecrübeler ışığında antiemperyalist bir anlayışına sahip olmuştur. Bu dış politika anlayışını uygulama yöntemlerinde yaşanan farklılıklar iki dönemin birbirinden zıt olduğunu zannetmeye yol açmaktadır. Bu noktada belirtilen farklılığın kaynağı çalışmanın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Böylece çalışma içerisinde Muhammed Rıza Pehlevi ve Ayetullah Humeyni dönemleri İran dış Politikasında antiemperyalizm, Harvey'in yeni emperyalizm anlayışı çerçevesinde ele alınmıştır. Çalışma ile iki liderin antiemperyalist bir dış politikaya sahip olduğu, ancak bunu uygulayış şekillerinin farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Nur Zeynep BALABAN		
	Student Number	18811401003		
	Department	Uluslararası İlişkiler		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Yusuf SAYIN		
	Title of the Thesis/Dissertation	Anti-Imperialism in Iranian Foreign Policy in the Periods of Mohammed Reza Pahlavi and Ayatollah Khomeini: From Rupture to Continuity		

In the study, anti-imperialism in Iran's foreign policy during the periods of Mohammad Reza Pahlavi and Ayatollah Khomeini, who are considered to be leaders in opposite positions from each other, is discussed and it is argued that there are differences between the two periods rather than a complete contradiction. In this context, the study is handled with the method of historical narrative of the periods on the basis of Harvey's imperialism theoretical approach. In addition, it was tried to include the speeches of the leaders on the issues. According to the study, Iranian foreign policy had an anti-imperialist understanding in the light of historical experiences during the Pahlavi Dynasty and the Islamic Republic. The differences in the methods of applying this foreign policy understanding lead to the assumption that the two periods are opposite from each other. At this point, the source of the difference mentioned has led to the emergence of the study. Thus, in the study, the periods of Mohammad Reza Pahlavi and Ayatollah Khomeini are discussed within the framework of anti-imperialism in Iranian foreign policy and Harvey's new understanding of imperialism. With the study, it was concluded that the two leaders had an anti-imperialist foreign policy, but the way they implemented it differed.

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU	3
ÖZET	4
ABSTRACT	5
İÇİNDEKİLER	6
KISALTMALAR DİZİNİ	7
TEŞEKKÜR.....	8
GİRİŞ	9
BİRİNCİ BÖLÜM	15
TEORİK ÇERÇEVE	15
1.1. Uluslararası İlişkilerde Emperyalizm.....	15
1.2. Klasik Emperyalizm	17
1.3. İkinci Dalga Emperyalizm	19
1.4. Üçüncü Dalga Emperyalizm	20
İKİNCİ BÖLÜM.....	25
MUHAMMED RIZA PEHLEVİ DÖNEMİ İRAN DIŞ POLİTİKASI	25
2.1. Genel Hatlarıyla Pehlevi Hanedanlığı.....	25
2.2. Muhammed Rıza Pehlevi Dönemi Dış Politikası.....	27
2.1.1. Dış Politika Aracı olarak Petrol ve Petrokimya.....	28
2.1.1.1. 1973 Petrol Krizi Öncesi İran Dış Politikasında Petrol	28
2.1.1.2. 1973 Petrol Krizi ve Sonrasında İran Dış Politikasında Petrol	30
2.1.2. İran Dış Politikasında Askeri Harcamalar	33
2.1.2.1. Konvansiyonel Askeri Harcamalar	33
2.1.2.2. İran Askeri Harcamalarında Nükleer Programı	37
2.1.3. Bölgesel Güç Mücadelesi ve Meşruiyet	40
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	44
AYETULLAH HUMEYİNİ DÖNEMİ İRAN DIŞ POLİTİKASI (1979-88).....	44
3.1. Humeyni ve Dış Politika Anlayışı.....	45
3.2. Devrim Sonrası İran Dış Politikasında Petrol ve Askeri Harcamalar.....	51
3.2.1.İran Dış Politikasında Petrol	51
3.2.2.Devrim Sonrası İran Dış Politikasında Askeri Harcamalar.....	52
SONUÇ	57
KAYNAKÇA.....	62

KISALTMALAR DİZİNİ

AWACS: Havadan Uyarı ve Kontrol Sistemi (AWACS)

GSMH: Gayri Safi Milli Hasıla

GSYİH: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla

IAEA: Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu

İAEK: İran Atom Enerjisi Kurumu

İDMO: İran Devrim Muhafızları Ordusu

İİT: İslam İşbirliği Teşkilatı

KİK: Körfez İşbirliği Konseyi

N.I.O.C: İran Ulusal Petrol Şirketi

OPEC: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü

TEŞEKKÜR

İlk ve en büyük teşekkürü çalışma boyunca sabırla süreci takip eden, içinden çıkmakta zorlandığım durumlarda cesaretle yanımda olan tez danışmanım Doç. Dr. Yusuf SAYIN'a borçluyum. Destek ve sabırları bu tezin bitmesini sağlayan önemli faktörlerden olmuştur. Ayrıca tez çalışmamın sunumunda görüş ve önerileriyle katkı sağlayan Tez İzleme Komitesi üyeleri Doç. Dr. Segâh TEKİN'e ve Doç. Dr. Levent YİĞİTTEPE'ye teşekkür ederim. En önemli teşekkür ise sadece bu süreçte değil hayatım boyunca sabırla arkamda, engelleri birlikte aştığım annem Tuba BALABAN ve kardeşim Fethi BALABAN'adır. Onların maddi ve manevi destekleri gelecek için cesaretimi arttırmaktadır. Ailemden söz etmişken son olarak bana aile olan arkadaşlarım Tuğba ALTUN ve Sibel DÜNDAR'a beni cesaretlendirdikleri, kaynakları bulmamda ellerinden gelen yardımı esirgemedikleri için teşekkür ederim.

GİRİŞ

Birkaç istisnai dönem dışında kadim devlet geleneğini sürdürebilmiş İran,¹ stratejik önemiyle özellikle 20. yy'dan itibaren emperyalist güçlerin müdahalesine açık bir konumda yer almıştır. Bu durum İran'da farklı ideolojik yaklaşımları ve pragmatizmi beraberinde getirmiştir. Ancak İran dış politikasında ideoloji ve pragmatizm arasında bir dengenin sağlanabilmesi önemli bir mesele olmuştur.² Özellikle İngiltere ve Rusya'nın Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nda ülkeyi kendi güç alanlarına bölmesi, 1941'de Rıza Şah'ı tahttan indirip yerine oğlu Muhammed Rıza Şah'ın getirilmesi ve 1953'te Başbakan Musaddık'a İran'ı millileştirme politikaları nedeniyle ABD ve İngiltere istihbaratları tarafından gerçekleştirilen darbe gibi müdahaleler; antiemperyalist yaklaşımın yükselmesine yol açmıştır. Dış müdahaleler ve yol açtığı antiemperyalizm de dış politikayı şekillendiren önemli bir unsur olmuştur. Ancak Şah ve Ayetullah Humeyni'nin bu antiemperyalist yaklaşımı uygulama yöntemleri farklılık göstermiş; farklı dış politikaları benimsemelerine yol açmıştır.

Pehlevi Hanedanlığı ile modern anlamda profesyonelleşen İran dış politikası günümüze kadar yukarıda da belirtilen dış müdahalelere karşı bağımsız bir konum elde etmeye odaklanmıştır.³ Ancak bu durum günümüze kadar tek bir dış politika anlayışının geçerli olduğu anlamına gelmemektedir. Zira İran tarihinde ulusal çıkarlar ve güvenlik temelindeki dış politikayı etkileyen pek çok kırılmalar yaşanmıştır ki özellikle 1973 Petrol Krizi ve 1979 İslam Devrimi dikkati çekmektedir. Bu kırılmalar Şah'ın kriz sonrası dış politikasını ve Ayetullah Humeyni'nin devrim sonrası dış politikasını antiemperyalist yaklaşım bağlamında değerlendirmeyi gerekli kılmıştır.

Çalışma kapsamında Muhammed Rıza Pehlevi ve Ayetullah Humeyni dönemleri İran dış politikasında antiemperyalizm, önemli teorik tartışmalardan biri olan Marksizm çevresinde şekillenen Emperyalizm Yaklaşımı üzerinden ele alınacaktır. Ancak çalışmanın daha anlaşılır olması ve konunun fazla dağılmaması amacıyla dönemler sınırlandırılmış ve 1973 Petrol Krizi'nden 1988 İran-İrak Savaşı'nın sonuna kadar olan süreç belirlenmiştir.

¹ Mohammad Javad Zarif, "What Iran Really Wants: Iranian Foreign Policy in the Rouhani Era", *Foreign Policy*, 93(3), 2014, s. 54.

² R. K. Ramazani, "Ideology and Pragmatism in Iran's Foreign Policy", *The Middle East Journal*, 58(4), 2004, s. 549.

³ Alidad Mafinezam and Aria Mehrabi, *Iran and Its Place Among Nations*, Westport: Praeger, 2008, s. 47-8.

Uluslararası İlişkiler literatürüne Marksist yaklaşımla girmiş emperyalizm, sıklıkla kullanılan bir kavram olsa da kullanıldığı anlam net olarak bilinmemektedir. Bu durum emperyalizm kavramına farklı anlamlar ve teorik yaklaşımlar kazandırmış ve Lenin'den Ali Şeriatî'ye, Humeyni'den Harvey'e pek çok düşünür tarafından farklı anlamlarda kullanılmıştır. Ancak çalışma kapsamında ele alınan koşullar göz önüne alındığında Harvey'in "kapitalist emperyalizm", "yeni emperyalizm" ve "ABD emperyalizmi" gibi çeşitli şekillerde adlandırdığı emperyalizm yaklaşımı temel alınmıştır. Bunu nedenlerinden birisi de Harvey'in emperyalizm anlayışının özellikle petrol temelinde politik ekonomik olarak uygulanabilmesi çalışma için uygun bir teorik yaklaşım kabul edilmiştir.

Çalışma ile devletlerin dış politika davranışlarını adlandırmada sıkça yer verilen emperyalizm/antiemperyalizm kavramlarını açıklamayı ve bunun üzerinden Şah ve Ayetullah Humeyni dönemleri İran dış politikasını incelemeyi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda '*Muhammed Rıza Pehlevi ve Ayetullah Humeyni yönetimlerinin dış politika söylemleri antiemperyalist olarak değerlendirilebilir mi?*' sorusuna çalışma içerisinde cevap aranmaktadır. Günümüz İran dış politikasının daha sağlıklı ele alınabilmesi için geçmiş tecrübelerin incelenmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Araştırma problemi ile ilgili olarak çalışmanın hipotezleri şu şekildedir:

- *Her iki lider de antiemperyalist bir yaklaşıma sahip olsalar da dış politika da bunu uygulama yöntemleri Muhammed Rıza Pehlevi ve Ayetullah Humeyni dönemlerini birbirinden farklılaştırmaktadır.*
- *İki lider için de antiemperyalizm pragmatik olarak kullanılabilir dış politika aracı olmuştur. Kimi zaman göz ardı edilebilirken kimi zaman artışa geçebilmektedir.*
- *Dönemin küresel ortamı ve içerideki sorunlar antiemperyalist söylemin derecesini etkileyebilmektedir.*

Literatürde İran dış politikası üzerine birçok çalışma yer almaktadır. Ancak bu çalışmaların pek çoğu 1979 İran İslam Devrimi sonrası İran dış politikasını ele almaktadır. Muhammed Rıza Pehlevi dönemi dış politikası hakkında kısıtlı bir literatür bulunmaktadır. Bu nedenle çalışma modern dış politikanın temellerini atmalarına rağmen pek ele alınmayan Muhammed Rıza Pehlevi dönemi ile 20. yy damgasını vuran İslam Devrimi sonrası Ayetullah Humeyni dönemi İran dış politikasını ele alması bakımından önem arz etmektedir.

Literatürde genel olarak İran dış politikası analitik bir yaklaşımla değerlendirilememişken; bu noktada R. K. Ramazani'nin kaleme aldığı çalışmalar önem kazanmaktadır. Ramazani *Independence without Freedom; Iranian Foreign Policy* kitabında "...eski ya da yeni, özellikle daha savunmasız yeni uluslar olsa da, tüm uluslar söz konusu olduğunda, iç politika analizinin dış politika mülahazalarını içermesi gerektiğine" vurgu yaparken; kendisinin de "uzun bir süre İran dış politikasını analizinde iç ve dış politika etkileşiminin teorik gerekliliğini ve ampirik kanıtlanabilirliğini vurgulamak zorunda hissettiğini yazmıştır.⁴ Ramazani bir başka çalışmasında İran dış politikası yapımında ideoloji ile ulusal çıkarlar temelindeki pragmatizm dengesinin sağlanmasını "en ısrarlı, karmaşık ve zor konularından biri" olarak ele almıştır.⁵ Diğer yandan Ramazani'nin dışında iç-dış bağlantısını vurgulayan Lubna Arshad'ın *Internal Dynamics of Iran's Foreign Policy* adlı makalesi⁶ gibi başka çalışmalarda bulunmaktadır. Bunun yanında Anoushiravan Ehteshami ise *The Foreign Policy of Iran* çalışmasında İran dış politikasını; dış politika belirleyicileri (jeopolitik, kimlik ve rol, ekonomik faktör, ...), dış politika yapımı (liderlik ve hizipleşme, yasama, basın ve kamuoyunun rolü, ...), dış politika davranışları (bölgesel politika, ...) temelinde değerlendirmiştir.⁷

İran dış politikasının dönemsel olarak değerlendirilmesinde literatür genellikle diğer Ortadoğu ülkelerinde olduğu gibi belirli stratejiler ya da paradigmalardan ziyade liderlerin devletin dış ilişkileri bağlamında yapıp ettiklerine odaklanmaktadır. Mesela Muhammed Rıza Pehlevi dönemi ABD ile kurulan ilişkiler temelinden ele alınmış; özellikle değişen ABD başkanlarının değişen politikalarına değinilmiş; hatta süreç içerisinde İran dış politikasından ABD'nin İran politikasına bir eğilim ortaya çıkmıştır. Bu nokta da Roham Alvandi'nin Muhammed Rıza Pehlevi dönemi ile ilgili çalışmaları literatürde önemli bir yer almaktadır. *Nixon, Kissinger, and the Shah: The Origins of Iranian Primacy in the Persian Gulf*⁸; *Nixon, Kissinger and the Shah: The United States and Iran in the Cold War*⁹ çalışmaları örnek olarak belirtilebilir. Alvandi'nin çalışmalarının dışında Behestani & Shahidani'nin *Twin Pillars Policy: Engagement of US-Iran Foreign Affairs*

⁴ R. K. Ramazani, *Independence without Freedom: Iran's Foreign Policy*, Charlottesville and London: University of Virginia Press, 2013, s. 16-17.

⁵ R. K. Ramazani, *Ideology and Pragmatism in Iran's Foreign Policy*, *The Middle East Journal*, 2004, 58, 4, s. 549.

⁶ Lubna Arshad, *Internal Dynamics of Iran's Foreign Policy*, *Pakistan Horizontal*, 2004, 57, 1, s. 47-53.

⁷ A. Ehteshami, *The Foreign Policy of Iran*,

⁸ Roham Alvandi, "Nixon, Kissinger, and the Shah: The Origins of Iranian Primacy in the Persian Gulf", *Diplomatic History*, 2012, 36, 2.

⁹ Roham Alvandi, *Nixon, Kissinger, and the Shah: The United States and Iran in the Cold War*, New York: Oxford University Press, 2014.

during the Last Two Decades of Pahlavi Dynasty adlı çalışması¹⁰, Leeden & Lewis'in *Carter and the Fall of the Shah: The Inside Story* çalışması¹¹ literatürde yer alan çalışmalardan bazılarıdır.

Ayetullah Humeyni Dönemi İran dış politikasının değerlendirilmesinde özellikle devrimin ideolojik/dini etkisi literatürde özellikle belirtilmektedir. Ayetullah Humeyni döneminde de ABD'ye karşı bulunulan pozisyon dış politikayı belirleyen önemli bir etken olarak literatürde yerini almıştır. Örneğin; Azghandi & Sarmadi'nin "*Jangh-e Tahmili va Ta'sir-e an bar Taqyir-e Ghoftaman-e Seyaset-e Kharaje-e Iran (Dayatılan Savaş ve İran'ın Dış Politika Söyleminin Değişimine Etkileri)*" çalışması Ayetullah Humeyni dönemi İran dış politikasını iki farklı noktadan ele almaktadır. Devrim ile ortaya çıkan idealist dış politika söyleminin İran-Irak Savaşı (Dayatılan Savaş) ile birlikte daha pragmatist bir çizgiye evirildiğini belirtmekte; bu değişim üzerinden dış politikayı analiz etmektedir.¹² Diğer yandan Keddie & Gasiorowski editörlüğünde *Neither East Nor West: Iran, the Soviet Union, and the United States* kitabı devrim sonrasında İran'ın dış politikasını ve dönemin iki süper gücü ile ilişkisini değerlendirirken;¹³ R. K. Ramazani'nin daha önce de belirtilen çalışmaları Ayetullah Humeyni dönemi dış politikasını anlama da literatürdeki bazı önemli çalışmalar olarak görülebilir.

Çalışma içerisinde diğer çalışmalardan farklı olarak antiemperyalizm, David Harvey'in yeni emperyalizm yaklaşımı temelinde ele alınacaktır. Doğrudan belirtilmese de Marx ve Engels'in çalışması ile literatüre giren emperyalizm kavramı önceleri daha çok ekonomi temelinde ele alınırken Soğuk Savaş ile birlikte daha siyasallaşan bir konuma gelmiştir. Bu nedenle çalışma boyunca ele alınan dönemler de göz önüne alınarak siyasallaşmış bir emperyalizm kavramı ortaya konulmaktadır. Farklı emperyalizm tanımları ve örnekleri ortaya konularak analiz çeşitlendirilmektedir.

Literatür içerisindeki en büyük sınırlılıklardan birisi İran dış politikası üzerine teorik çalışmaların çok kısıtlı olmasıyken; bir diğer sınırlılık Türkçe literatürün özellikle Muhammed

¹⁰Majid Behestani ve Mehdi Hedayati Shahidani; "Twin Pillars Policy: Engagement of US-Iran Foreign Affairs during the Last Two Decades of Pahlavi Dynasty", *Asian Social Science*, 2015, 11(2), s. 20-31.

¹¹Michael Ledeen ve William H. Lewis; "Carter and the Fall of the Shah: the Inside Story", *The Washington Quarterly*, 1980, 3(2), s. 3-40.

¹²Alireza Azghandi ve Hamid Sarmadi, "Jangh-e Tahmili va Ta'sir-e an bar Taqyir-e Ghoftaman-e Seyaset-e Kharaje-e Iran (Dayatılan Savaş ve İran'ın Dış Politika Söyleminin Değişimine Etkileri)", *International Journal of Nations Research*, 1, 10, 2016, s. 1-15.

¹³Nikki R. Keddie ve Mark J. Gasiorowski (Ed.), *Neither East Nor West: Iran, the Soviet Union, and the United States*, Yale University Press, 1990.

Rıza Pehlevi dönemi noktasında çok kısıtlı kalmasıdır. Türkçe literatürde Ayetullah Humeyni dönemi ise sadece devrimin Türkiye ile ilişkilere etkisi çerçevesinde ele alınırken; diğer çalışmalarda Arap Baharı gibi daha güncel meseleler ile değerlendirilmektedir.

Çalışmayı diğer çalışmalardan ayıran en önemli taraflarından birisi detaylı bir Muhammed Rıza Pehlevi dönemi dış politikası incelemesi ortaya koymasıdır. Genel olarak Batıcı olarak değerlendirilen bir dönem konusunda farklı yaklaşımların belirtilmesi çalışmayı farklılaştıracaktır. Ayrıca ABD ile ilişkileri ele alınmasına rağmen İran dış politikasında antiemperyalizmin incelenmesi çalışmayı farklılaştıran bir başka noktadır. Bu kapsamda Muhammed Rıza Pehlevi ve Ayetullah Humeyni dönemi dış politikası tarihsel bağlamda incelenmesi liderlerin söylemleri ile birleştirilmiş ve liderlerin bu süreçteki politikalarında antiemperyalizm kavramının aranması planlanmıştır.

Literatürdeki eksiklikler ve sınırlılıklar göz önüne alındığında teorik ve içerik olarak katkı sunması amaçlanan çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Teorik çerçevenin ortaya konulacağı birinci bölümde David Harvey'in yeni emperyalizm yaklaşımının daha iyi anlaşılabilmesi için emperyalizm kavramı farklı şekillerde tanımlanacak ve örneklerle tanımlar çeşitlendirilecektir. İkinci bölümde Muhammed Rıza Pehlevi dönemi İran dış politikası tarihsel süreç içerisinde ele alınacak ve dış politikada antiemperyalizm aranacaktır. Üçüncü ve son bölümde ise Ayetullah Humeyni dönemi İran dış politikası bir önceki bölümde olduğu gibi tarihsel süreç bağlamında ele alınacak ve dış politikasında antiemperyalizm aranacaktır.

Muhammed Rıza Pehlevi ve Ayetullah Humeyni dönemleri İran dış politikasının temelde antiemperyalist olduğunu savunan çalışma, iki dönemin dış politikasını tarihsel olarak tüm yönleriyle ele almak amaçlanmaktadır. Bu nedenle konunun kapsadığı dönemleri 1973 Petrol Krizi'nden 1988 İran-İrak Savaşı'nın sonuna kadarki dönem olarak belirlenmiştir. Çalışma içerisinde konunun anlaşılması noktasında nicel ve nitel verilerden yararlanılacaktır. Çalışmanın desteklenmesi için harita ve tablolardan faydalanılacaktır. Bu kapsamda çalışma içerisinde liderlerin kaleme aldıkları kitapların da yer aldığı birincil kaynaklar ile dönem üzerine yazılmış ikincil kaynaklar değerlendirilecektir. Bu kaynakların desteklenmesi için ayrıca liderlerin konuşmaları da kullanılacaktır.

Çalışma da ağırlıklı olarak ulusal ve uluslararası veri tabanları incelenmesiyle elde edilen kitaplar, makaleler, raporlar, sayısal veriler ve videolar toplanmıştır. Konuyla alakalı yazılmış Türkçe, Farsça ve İngilizce çalışmalar taranmış ve baskı kitap ya da elektronik kitap olarak temin edilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

Antiemperyalizm kavramını dış politikada inceleyebilmek için teorik olarak bir altyapının oluşturulması gerekmektedir. Bu alt yapının oluşturulabilmesinde emperyalizm, antiemperyalizmin karşıtı olarak belirlenmeli; tarihsel ve teorik bağlamında ele alınmalıdır. Çalışma kapsamında Muhammed Rıza Pehlevi ve Ayetullah Humeyni dönemleri dış politikasında antiemperyalizmi değerlendirebilmek için “emperyalizm nasıl tanımlanmalıdır?”, “emperyalizmin dış politikada değerlendirilebilmesi için hangi kriterlere ihtiyaç duyulmaktadır?”, ve “her yabancı güç emperyalist olarak kabul edilebilir mi?” gibi sorular bölüm boyunca irdelenecektir. Emperyalizm kavramı, Uluslararası İlişkiler literatüründe ortak bir tanımlı yapılamayan kavramlardan olmuştur. Bu bağlamda ‘emperyalizm’ kavramı, Uluslararası İlişkiler literatüründe başlıca öncülerinin tanımları ile başlayacaktır. Daha sonrasında tarihsel anlatısı yapıp Uluslararası İlişkiler literatüründeki emperyalizm yaklaşımının çeşitleri belirtilecektir. Sonunda ise çalışmanın teorik altyapısını oluşturacak David Harvey’in ‘kapitalist emperyalizm’ ya da ‘yeni emperyalizm’ olarak ifade edilen emperyalizm kavramına yer verilecektir.

1.1. Uluslararası İlişkilerde Emperyalizm

“Devam eden bir tiyatro oyunu”¹⁴ olarak nitelenen emperyalizm kavramı detaylı incelense de ortak bir tanıma henüz erişebilmiş değildir. Teorik bağlamda birçok farklı tanım ve anlayışı bünyesinde barındıran emperyalizmin tanımlanmasındaki bu çeşitlilik literatüre de yansımış; teorik ve ideolojik her yaklaşım emperyalizmi ele alırken farklı yönlerine vurgu yapmıştır. Emperyalizm tanımlanırken bir yandan ekonomik nitelikleri belirtilirken diğer yandan bu ekonomik niteliklerin daha siyasallaştığı bir yönü de göz önünde bulundurulmaktadır. Uİ içerisinde emperyalizm ortak bir noktada ‘sömürü temelinde yayılmacılık’ olarak tanımlanabilmektedir. Ancak bu tanım tek bir teorik yaklaşım içerisinde değerlendirilmemektedir. Lenin emperyalizmi, “bir geçiş kapitalizmi, daha doğrusu can çekişen bir kapitalizm olarak” tanımlarken;¹⁵ Schumpeter “emperyalizm, bir devletin sınırsız ve zorla genişlemeye yönelik nesnel eğilimidir” demiştir. Arendt ise

¹⁴ Barbara Bush, Imperialism and Postcolonialism, Harlow: Pearson Education Limited, 2006, s. 43.

¹⁵ V. I. Lenin, Emperyalizm, Cemal Süreya (Çev.), Eriş Yayınları, 2003.

emperyalizmi, “geçici bir araç” değil, kendi içinde bir amaç olan, gücün “bütün siyasi eylemlerin hiç bitmeyen, kendi kendini besleyen motoru” olan genişlemeyle açıklamaktadır.¹⁶

Emperyalizm öncelikle ‘eski-yeni emperyalizm’ olarak iki temel kapsamda incelenebilmektedir. Eski emperyalizm dayanak noktası olarak ‘imparator’ ve ‘imparatorluk’ kavramları kullanılmaktadır. Bu bağlamda emperyalizm, 1800’lerden öncesine dayanan tarihsel bir sürece sahiptir. Antik çağdaki emperyalizm; Çin, Batı Asya ve Akdeniz havzalarında incelenebilmektedir. Asurların yerini Pers İmparatorluğu alırken Yunan emperyalizmini de beraberinde getirmiştir. Büyük İskender ile zirveye varan Yunan Emperyalizmi, Doğu Akdeniz’i Batı Asya ile birleştirebilmiş olsa da dünya vatandaşlarının birlikte eşit olarak yaşayabileceği bir kozmopolis inşa edilememiştir. “Romalılar Britanya’dan Mısır’a kadar” genişleyebildiğinde kısmen gerçekleşmiş olsa da birleştirici imparatorluk fikri, Roma’nın da düşüşüyle bir daha gerçekleşmemiştir. Bundan sonraki dönemlerde “emperyalizm, dünya halkları arasında bölücü bir güç haline gelmiştir”.¹⁷ Diğer bir bağlamda eski emperyalizm; “Ticari kapitalizm ve sanayi devriminin ilk dönemlerinde batılı ülkelerce dünyanın geri kalanında uygulanan sömürgecilik” olarak tanımlanabilmektedir. Kolonileştirme ile eski emperyalizm aynı olarak kabul edilmektedir.¹⁸

Yeni emperyalizm ise daha modern bir dönemi kapsamaktadır. 19. yy’ın ikinci yarısından Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasına kadarki “yoğun emperyalist genişleme dönemi” kapsayan Yeni emperyalizm,¹⁹ genel olarak “sömürge imparatorluğunun güçlendirilmesi ve genişletilmesi” şeklinde tanımlanabilmektedir. Yeni emperyalizmin “sömürgelerde siyasi kontrol kurulması ve buraların merkez ülkeye bağlanarak ilhak edilmesi, sömürgelerin ekonomik ve mali olarak sistemli biçimde fakirleştirilmesi ve zenginliğin merkez ülkeye aktarılması merkez ülkedeki tüketim kültürünün sömürgelere yaygınlaştırılması ve buraların merkezdeki üretim için pazar yapılması” gibi uygulamalar yer almaktadır.²⁰

19. yy’ın ikinci yarısında Almanya ve İtalya’nın da siyasi birliğini sağlayan Avrupa’daki sanayi ülkeleri arasına girmesi İngiltere ve Fransa’nın eski sömürge politikalarını tehdit ederken;

¹⁶ Klaus Knorr, “Theories of Imperialism”, World Politics, 1952, 4(3), s. 403.

¹⁷ Britannica, “Imperialism”, <https://www.britannica.com/topic/imperialism>, (03.05.2022)

¹⁸ Davut Ateş, Uluslararası Politika: Dünyayı Anlamak ve Anlatmak, Bursa: Dora, 2014, s. 297.

¹⁹ Britannica, “New Imperialism”, <https://www.britannica.com/topic/New-Imperialism>, (03.05.2022)

²⁰ Ateş, a.g.e, s. 297-8.

hızla artan sanayi üretimi “Avrupa dışındaki dünyanın sömürgeci ülkelerce yeniden paylaşımı” üzerine rekabeti de arttırmıştır. Bu da büyük çapta iki dünya savaşının yaşanmasına neden olmuştur. Aynı dönemlerde örgütlenmeye başlayan Avrupa’daki işçi sınıfı grev ve isyanlarla üretimin aksamasına neden olmuştur. bunula beraber sosyal haklarında genişletilmeye başlanması üretim maliyetlerini katlamış ve bu maliyetlerin kısa yoldan düşürülebilmesi için Avrupalı sömürgeciler yeni emperyalist politikaları devreye sokmuştur. Ayrıca yeni emperyalizm ile batılı ülkelerde sermaye uluslararası bir özelliğe kavuşmuş ve eşitsizlik üzerinde inşa edilmiştir.²¹

1.2. Klasik Emperyalizm

Üretim sürecinde üretici güçler arasındaki üretim ilişkilerine vurgu yapan ve üretim araçları ile üretim biçimini belirleyen Marksist yaklaşımın emperyalizme yaklaşımı da uluslararası politikada önemli bir yere sahiptir. Marx’ın emperyalizm tartışmasını şekillendiren sömürgecilik olmuştur. Özellikle İngiliz sömürgeciliği ve Hindistan örneğini öne sürülmüş ve “kapitalizmin bu coğrafyadaki eski üretim ilişkilerini ve onların etrafında örülen toplumsal yapıyı dönüştürücü etkisi bir tür ilerleme” olarak ele alındığı belirtilmiştir.²² Marx’ın yazılarında "emperyalizm" ve "emperyalist" sözcüklerine pek rastlanmadığı için, "emperyalizm" kavramının ne ölçüde Marx'a atfedilebileceği tartışılmaktadır. Ancak Marcel Stoetzler “*Marx, Karl (1818–1883) and Imperialism*” başlıklı çalışmasında Marx’ın *Fransa’da İç Savaş* adlı çalışmasına atıfla emperyalizm kavramını doğrudan kullandığını ifade ederken;²³ atıf yapılan çalışma da Marx’ın emperyalizmi kullanımı ise şu şekilde yer almıştır: “*Emperyalizm, aynı zamanda, doğmakta olan orta sınıf toplumunun feodalizmden kurtuluşunun bir aracı olarak geliştirmeye başladığı ve tam gelişmiş burjuva toplumunun sonunda bir emeğin sermaye tarafından köleleştirilmesi anlamına gelir.*”²⁴

Marx her ne kadar alana öncülük etmiş olsa da Klasik emperyalizmin öncelikli isimlerinden birisi de Lenin olmuştur. Lenin’e göre Birinci Dünya Savaşı’nda sömürge paylaşımı nedeniyle ortaya çıkan savaş “emperyalizmi tanımlayan zorunlu bir öge değildi. Bu savaş tarihte hep yaşanmış; ancak 20. yy başlarında yeni olarak belirtilen şeyi “kapitalist gelişmenin son evresi,

²¹ A.g.e, s. 298-9.

²² Funda Hülügü, “Marksizm ve Eleştirel Teoriler”, Küresel Siyasete Giriş, Evren Balta (Ed.), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 188.

²³ Marcel Stoetzler, “Marx, Karl (1818–1883) and Imperialism”, The Palgrave Encyclopedia of Imperialism and Anti-Imperialism, Immanuel Ness & Zak Cope (Ed.), New York: Palgrave Macmillan, 2016, s. 169.

²⁴ Karl Marx, The Civil War in France, Friedrich Engels (Çev.), Dodo Press, 2009, s. 36.

çürüme dönemi olarak adlandırdığı emperyalizm kavramıyla açıklamaktadır.”²⁵ Lenin’in Emperyalizm adlı çalışmasında en kısa tanımıyla emperyalizm, “kapitalizmin tekelci aşaması” olarak belirtilmiştir. Ancak bu tanım yetersiz görülmüş ve beş temel özelliği bünyesinde barındıran tanımı ele almıştır Buna göre: “(1) üretimde ve sermayede görülen yoğunlaşma öyle yüksek bir gelişme derecesine ulaşmıştır ki, ekonomik yaşamda kesin rol oynayan tekelleri yaratmıştır; (2) banka sermayesi sınai sermayeyle kaynaşmış, ve bu “mali-sermaye” temel üzerinde bir mali-oligarşi yaratılmıştır; (3) sermaye ihracı, meta ihracından ayrı olarak, özel bir önem kazanmıştır; (4) dünyayı aralarında bölüşen uluslararası tekelci kapitalist birlikler kurulmuştur; (5) en büyük kapitalist güçlerce dünyanın toprak bakımından bölüşülmesi tamamlanmıştır. Emperyalizm, tekellerin ve mali-sermayenin egemenliğinin ortaya çıktığı; sermaye ihracının birinci planda önem kazandığı; dünyanın uluslararası tröstler arasında paylaşılmasının başlamış olduğu ve dünyadaki bütün toprakların en büyük kapitalist ülkeler arasında bölüşülmesinin tamamlanmış bulunduğu bir gelişme aşamasına ulaşmamış kapitalizmdir.”²⁶

Lenin’e göre “küresel piyasanın sermaye ihracı yoluyla yeniden şekillendirilmesi, dünyanın siyasi olarak da yeniden inşa edilmesi” anlamına gelmekteydi. Bu durum daha çok askerileşme ve diğer bir değişle savaş demektir. Çünkü tekelleşme sömürgecilik noktasında değişimi de beraberinde getirmektedir. Devletlerarası eşitsizlik bu nokta da önem kazanmaktadır.²⁷ Lenin’e göre gelişmiş ülkeler, az gelişmiş ülkelerin kaynaklarını sömürürken sömürülen bölgeden merkeze varlık transferi gerçekleştirilir. Merkeze gelen varlıkların bir kısmı ise işçi sınıfına dağıtılarak gelişmiş ülkelerin işçi sınıfı az gelişmiş ülkelere daha iyi şartlarda yaşamaya başlamaktadır. Sonuçta gelişmiş ülkelere komünist devrimler için gerekçeler ortadan kaldırılmış olmakta ve kapitalist sisteme de gelişmiş ülkelerdeki işçi sınıfının “rıza göstermesi ve destek olması” sağlanmıştır.²⁸

Lenin dışında Bukharin’de klasik emperyalizm üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bukharin’e göre tekelleşme rekabeti bitirmek yerine arttırmaktadır. Bu rekabet ise “dünya ölçeğinde kurulacak tekelci egemenlik” ile sona erecektir. Ancak Bukharin, kapitalizmin bu egemenlik süreci tamamlanmadan yok olacağını da belirtmektedir. Bukharin’e göre, “ekonomik alanların

²⁵ Hülagü, a.g.e, s. 190.

²⁶ Lenin, a.g.e, s. 90-1.

²⁷ Hülagü, a.g.e, s.191.

²⁸ Ateş, a.g.e, s. 82.

genişlemesi tarımsal alanları ulusal kartellerin ve hammadde piyasalarının kullanımına açar, satış piyasasını ve sermaye yatırım alanlarını genişletir. Gümrük politikası yabancılarla rekabeti artırır, aşırı kâr elde edilir ve dampingi devreye sokar. Sistem bir bütün olarak tekelci örgütlerin kâr oranlarını arttırmasını kolaylaştırır. İşte finans kapitalin bu politikası emperyalizmdir”.²⁹

Kartel ve tröstleri finanse eden özel bankalar vb. kurumlar vardır. “En ilkel şekli meta mübadelesi ve üst örgütsel aşaması uluslararası tröstler olan uluslararasılarsa süreci, banka sermayesinin uluslararası aşmasını sağlamıştır.” Banka sermayesinin sanayi sermayesine dönüşmesiyle Finans kapital adlı özel bir kategori meydana gelmiştir. Bu kategoride küreselleşen bir şekli ve devlet sınırlarının genişletilmesi belirtilmiştir. Bukharin’in yaklaşımına göre emperyalizm, “finans kapitalin bir politikası” şeklinde tanımlanmaktadır. Böylece politikanın önemi vurgulanarak finans kapitalin kapsamına girilmektedir. Bukharin’i diğerlerinden ayıran temel yaklaşım ise kapitalizmin bir tarafta uluslararasılaşırken diğer tarafta millileştirmeye devam edilmesidir.³⁰

1.3. İkinci Dalga Emperyalizm

Klasik emperyalizmden farklı olarak ikinci dalgada merkez-çevre ilişkileri önem kazanmaktadır. Bağımlılık Okulu 1960’ların ortasında oluşurmaya başlarken Frank’ın *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* adlı eseri alana damgasını vurmuştur. Buna göre “tüm halkların kapitalist üretim alanına entegre edildiği tek bir ekonomi hakimdir”. Bu da üretim aşamasında “üretilen artıyı merkeze çeken bir dizi metropol-uydu zinciriyle birbirine bağlıdır”. Böylece merkez gelişip zenginleşirken, uydu ya da çevreler fakirleşmektedir. Frank’ın bu görüşleri Wallerstein’in Dünya Sistemleri analizini de etkilemiştir. Buchanan da Frank’dan edindiği bakış açısıyla eşitsizliğe vurgu yapmakta ve dünyanın bir “farklı ülkelerdeki refah düzeyi arasındaki uçurum” bir tarafın gelişirken diğer tarafın gerilemesine neden olmakta; kapitalist gelişme, gelişme ve azgelişmişliği tek bir süreç içindeki farklı yönler olarak değerlendirildiğini belirtmektedir.³¹

Amin’de aslında Lenin’in emperyalizm tanımlamasına karşı çıkmazken en önemli farklılığı merkez-çevre eşitsizliğine yaptığı vurguda yer almaktadır. Diğer tarafta Wallerstein’in

²⁹ Yeliz Sarıöz Gökten, “Marksist Emperyalizm Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Fiscaeconomia*, 2018, 2(1), 7.

³⁰ A.g.e, s. 8.

³¹ D. K. Forbes, *Geography of Underdevelopment*, Oxon: Routledge, 2014, s. 67

Dünya Sistem analizi ise bağımlılık okulunu izlerini taşımaktadır. Wallerstein için kaynak dağılımı önemli bir yer edinmektedir. Yani ‘kime ne düştü’, ‘bölüşürken kuralları kim belirledi’ sorularının cevapları bulunmalıdır. Dünya sistem analizinde kaynak aktarımında bu soruların cevabı her zaman “çevreden merkeze kaynak aktarı” olarak belirlenmektedir. Wallerstein’a göre tüm sistemler doğar, büyür ve ölür. İçinde bulunduğumuz sistem de 16. yy’da Avrupa’da ortaya çıkmakla beraber günümüze kadar kapitalizm sayesinde geniş alanlara yayılmıştır. Ancak bu noktada kapitalizm tanımını klasik emperyalizmdekinden farklılık göstermekte “üretim ilişkileri yerine metaların dolaşımı sistemdeki esas belirleyici” olmaktadır.³²

Dünya Sistem analizinde mekânsal ilişki çevre, yarı-çevre ve merkez arasında gerçekleşmektedir. Wallerstein tarafından Merkezin çevreden aldığı ucuz hammaddenin pahalıya satılması kapitalizmin anlaşılmasında önemli bir katkı olarak görülmüştür. Dünya sistem analizini bağımlılık okulundan ayıran en önemli unsur ise yarı-çevre oluşumudur. Wallerstein’a göre yarı-çevre kapitalist sistemin ana iş gücü kaynağı olarak yer almakta ve iş ücretlerini dengelemede rol oynamaktadır. Dünya sistem analizinde refah çevre, yarı-çevre ve merkez şeklinde bir akışa sahiptir. Merkezdeki refah için çevrenin az gelişmişliğinin kapitalizm eliyle arttırılması kaçılmazdır. Ancak ele alınış şekliyle Wallerstein’ın dünya sistem analizi sadece sorunun belirlenmesini sağlamakta ileriye gidememektedir.³³

1.4. Üçüncü Dalga Emperyalizm

Üçüncü dalga emperyalizm teorilerinde emperyalizm doğası gereği kapitalizmin tamamlayıcısı kabul edilmekte ve emperyalizmsiz kapitalizm yok sayılmaktadır. “Emperyalizmin bu yeni aşamasında sermayenin merkezileşmesi, tekellerin ezici üstünlüğü, finans sermayenin oynadığı rolün giderek artması, sermaye ihracı ve dünyanın etki alanlarına ayrılması” gerçekleşmektedir.³⁴ “Yeni emperyalizm” de denilen bu dalgada uluslararası devlet sitemindeki gelişmelerin yanı sıra ABD’nin yaklaşımı ve küreselleşme de vurgulanmaktadır.³⁵

Üçüncü dalga emperyalizm teorisine damga vuran isimlerden birisi Foster’dır. Foster için emperyalizm “bir ulusun ihtiyaçlarından çok, yöneten sınıfın ihtiyaçlarını karşılama amacını güder.

³² Hülal, a.g.e, s. 193-4

³³ A.g.e, s. 194.

³⁴ Sarıöz Gökten, a.g.e, s. 11.

³⁵ Alex Sutton, “Towards an Open Marxist Theory of Imperialism”, Capital & Class 37(2), 2013, s. 226.

Emperyalizmin demokrasi ile hiçbir ilgisi yoktur. Bu bağlamda emperyalist yayılmanın, sadece ülkenin dış politikasını kendi isteklerine göre yönlendiren güçlü grupların işi olduğunu söylemek yetersiz olur”. “Kapitalizmin tekelci aşamasında”, ulus-devlet birimleri ve şirketler rakiplerine karşı avantaj sağlamak için dünya ekonomisini yatırımlarına açık tutmaya çalışmaktadır. Birikim üzerine başlayan bu rekabet, farklı bölgeler üzerindeki rekabeti de arttırmıştır. Foster için kapitalizm sınırlarına ulaşmışken yaşanan bu olaylar terörizm, emperyalizm ve barbarlığın büyümesi olarak adlandırılmaktadır. Foster küreselleşme noktasında da egemen gücün kalmadığı varsayımı eleştirmiş ve ABD emperyalizminin hala devam ettiğini vurgulamıştır.³⁶

Bir diğer ve çalışmaya temel oluşturan isim ise Harvey’dir. Harvey emperyalizmin farklı ve tartışmalı tanımları olduğunu belirtirken; emperyalizmin özel bir türü olarak³⁷ “kapitalist emperyalizm”e vurgu yapmıştır. Buna göre “gücünü bir ülkenin yönetilmesine ve bu ülke üzerindeki beşeri ve doğal kaynakların siyasi, ekonomik ve askeri amaçlarla seferber edilebilme yeteneğine dayandıran aktörler bakımından ayırt edici bir siyasi proje olarak emperyalizm ile sermayeyi yönetmenin ve kullanmanın önemli hale geldiği bir zaman ve mekân içindeki siyasi-ekonomik sürecin yayılması olarak emperyalizm arasındaki karışımı ifade eder.” İlkinde dünyadaki çıkar ve hedefler için mücadele ederken, devlet devletin kullandığı “siyasi, diplomatik ve askeri stratejileri” yer bulmuştur. Diğerinde ise , “ekonomik gücün, üretim şekilleri, ticaret, sermaye hareketleri, para transferleri, işçi göçü, teknoloji transferleri, döviz spekülasyonu, bilgi akışı, kültürel etkinlikler ve benzeri aracılığı” ile “devlet veya güç blokları gibi aktörler arasında” hareketliliğidir.³⁸

Harvey’e göre kapitalist emperyalizm; “devlet ve imparatorluk siyaseti ve uzay ve zamanda sermaye birikiminin moleküler süreçlerinin çelişkili birleşimi” olarak tanımlamaktadır. Harvey’in emperyalizmi, aktörlerin gücü bölgesel egemenlik ve kaynakların siyasi, ekonomik ve askeri hedefler için kullanmasına dayalı “siyasi bir proje” olan emperyalizm ile önceliğin sermayede olduğu, yaygın bir eko politik süreç olan emperyalizmin karışımıdır. Yani aktörlerin çıkarları ve sermaye akışının karmaşık ilişkisidir.³⁹ Harvey’in yeni emperyalizmi ele alışı, devletlerin sermaye akışındaki engelleri ortadan kaldırmalarına ve bu noktada için nasıl hareket ettiğine dair bir fikir

³⁶ Sarıöz Gökten, a.g.e, s. 12.

³⁷ David Harvey, The New Imperialism, Oxford University Press, New York, 2003, s. 26.

³⁸ Sarıöz Gökten, a.g.e, s. 14-5.

³⁹ Harvey, a.g.e, s. 26.

sağlamaktadır. “Eğer sermaye fazlaları üretken kullanıma konulamıyorsa, o zaman sermayenin yok edilmesin diye, değerlendirilmek üzere başka bir bölgeye veya devlete gönderilmeleri” vurgusu yapan Harvey’e göre, "alıcı", “ödeme araçlarına veya değiş tokuş edilecek metalara” sahip değilse başka seçeneklere başvurulmalıdır⁴⁰

Harvey, Arrighi’nin “bölgesel” ve “kapitalist” iktidar mantıklarının çıkarlar temelinde birbirinden farklı olduğunu belirtmektedir. Aktörler kendi çıkarlarını maksimize edebilecekleri avantajları korumak için uğraşmaktadır. Buradaki farklılık bireysel ile devlet adamı arasında gerçekleşmektedir. Kapitalist bireysel çıkarlarını hedeflerken; devlet adamı toplumun kolektif çıkarlarını hedeflemektedir. Bu noktada tartışmalı olsa da kapitalist sürekli bir mekân ve zaman içerisindeyken; devlet adamı bölgesel sınırlar içerisinde seçim döngüsü içerisinde etkinlik gösterebilmektedir.⁴¹ Harvey’e göre buradaki temel noktanın belirtilen iki iktidar mantığının birbirinden farklı olduğu kadar birbiriyle iç içe geçmiş bir durum olduğunu da görebilmektir. Bu noktada; Vietnam Savaşı ya da Irak’ın işgalini, sadece acil sermaye birikimi için gerçekleştirildiğini belirtmek ne kadar sorunlu olursa İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ABD’nin Sovyetleri bölgesel bağlamda sınırlandırılması ihtiyacının gerekliliğini kabullenmek de o kadar önemlidir. Bu nedenle, iki mantık arasındaki diyalektik ilişki, kapitalist emperyalizmin ele alınışını sağlamaktadır. Buradaki temel sorun ise iki mantık arasındaki diyalektiğin dengeli olarak ele alınabilmesinde görülmektedir.⁴²

Harvey kapitalist iktidar mantığında emperyalist uygulamaların “sermaye birikiminin meydana geldiği eşitsiz coğrafi koşullardan yararlanmak ve aynı zamanda, mekânsal değişim ilişkilerinden kaçınılmaz olarak ortaya çıkan ‘asimetrixler’”den sağlanan fayda ile ilişkili olduğunu ifade ederken; “kusursuz işleyen piyasalarda genellikle varsayılan eşitlik koşulu”nun göz ardı edilerek mekânsal ve coğrafi eşitsizlikler meydana gelmektedir. Burada belirlenen bölgelerin gelişimi için diğer bölgeler göz ardı edilmektedir. Ancak “eşitsiz coğrafi koşulların”, sadece doğal kaynakların kullanımı ile ilgili olmadığı, “zenginlik ve gücün asimetrik değişim ilişkileri”nin de eşit olmayan şekilde oluşturulduğu belirtilmektedir. Devlet de tam burada devreye girmektedir.⁴³

⁴⁰ Sutton, a.g.e, s. 226.

⁴¹ Harvey, a.g.e, s. 27

⁴² Harvey, a.g.e., s. 29-30

⁴³ Harvey, a.g.e., s. 31-2

Harvey emperyalizmi ele alırken vurguladığı kavramlardan birisi de hegemonya olmuştur. Arrigie’e atıfla hegemonyayı ele alan Harvey’ özellikle bu konuda ABD’nin Soğuk savaş dönemindeki üstünlük mücadelesi ve politikalarına vurgu yapmaktadır.⁴⁴ Burada Harvey, hegemonya kurmadaki önemli araçlardan birisinin “kültür emperyalizmi” olduğunu belirtmektedir. Mesela Hollywood filmleri ya da popüler siyasi ve kültürel tüm faaliyetler ‘Amerikan rüyasını’ heveslendiren ve hegemonyayı güçlendiren araçlar olarak kullanılabilir. ⁴⁵

Emperyalizmi ele alırken Harvey ilkel birikime karşı mücadele eden ve önemini soğuk savaş döneminde kazanan direniş hareketlerinin temelde kapitalist emperyalizme karşı mücadele verdiğini belirtmektedir. ⁴⁶ Burada mülksüzleştirme’nin önemini de belirten Harvey, klasik Marksizm’in dışında uzun vadede etkilerin geliştirilebilmesi için mülksüzleştirme yerel bir hareketten ziyade ileriye dönük ve küresel siyasi değerini bulduğu bir hareket olmaya yönlendirilmelidir. Yani “kapitalist güçler tarafından dünyaya dayatılan egemen neo-liberal emperyalizm” e karşı daha kapsamlı bir yıkım politikası inşasını önemine vurgu yapılmaktadır. ⁴⁷

Harvey askeri müdahaleleri ele alırken; hegemonik devletin gücü için dışarda uluslararası kurumsal yapının oluşturulup geliştirilmesi için kullanıldığını ve “emperyalist buzdağının görünen kısmı” olduğunu belirtmektedir. Serbest piyasa ve açık sermaye piyasalarının kapitalist gelişmiş tekellerin en önemli aracı haline geldiğini vurgulamaktadır. IMF ve DTÖ gibi neo-liberal kurumların uygulamaları da bu doğrultuda sürdürülmekte ve bu uygulamalarla tekeller geliştirilmektedir. ⁴⁸ Harvey’e göre İngiltere’nin sömürgelerinde gücünü kaybetmesi ile ortaya çıkan rekabet ve yerini alan ABD emperyalizmi önemli kazanmaktadır. Bu konuda da her sorunun altında petrolün olduğunu belirtmektedir. Küresel egemenliğini sağlamada ABD için öncelikli mesele, “dünyanın kanıtlanmış petrol rezervlerinin çoğunun deposu” olan Ortadoğu’nun kontrolü olmuştur. Harvey ABD’nin bu amaç doğrultusunda bölgede 1950’lerden itibaren İran’da Musaddık’a yapılan darbe, İran-Irak Savaşı’nda İran’a karşı Irak’ı desteklemesi gibi doğrudan ya da dolaylı olarak operasyonlara başladığını belirtmektedir. ⁴⁹

⁴⁴ Harvey, a.g.e., s. 36-42

⁴⁵ Harvey, a.g.e., s. 56.

⁴⁶ Harvey, a.g.e., s. 165-6

⁴⁷ Harvey, a.g.e., s. 178-180

⁴⁸ Harvey, a.g.e., s. 181.

⁴⁹ Harvey, a.g.e., s. 20-1.

Harvey için “sonsuz sermaye birikimi, paralel bir siyasi/askeri güç birikimi yaratma ihtiyacı”yla bölgesel iktidar mantığında “dönemsel krizler” yaratır. Devletlerin kendi yönetim gelenekleri ve yöntemleri bulunmaktadır. Bu farklılık da “eşit olmayan coğrafi gelişmeler, jeopolitik mücadeleler ve emperyalist siyasetin farklı biçimleri”nin oluşmasına da neden olmaktadır. Dolayısıyla emperyalizmin anlaşılabilmesi için “kapitalist devlet teorisi”nin anlaşılması gerekmektedir. 1870'den 1945'e kadar İngiliz, Fransız, Hollandalı, Belçikalı vb. emperyalizmlerde olduğu gibi, farklı devletler farklı emperyalizmler üretir. Yani her devletin emperyalizm anlayışı ve yaklaşımı farklılık göstermektedir.⁵⁰

Tüm bu teorik değerlendirmenin ışığında çalışmanın ele alındığı dönemler Soğuk Savaş dönemi şartlarında değerlendirilmektedir. Bu nedenle, emperyalizm değinildiğinde akla gelen ülke ABD olurken emperyalist güç dendiğinde ABD temelinde ele alınması da doğal olmaktadır.

⁵⁰ Harvey, a.g.e., s. 183-4.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED RIZA PEHLEVİ DÖNEMİ İRAN DIŞ POLİTİKASI

Tarih boyunca İran coğrafyasında özellikle petrolle birlikte yaşanan müdahaleler, modern İran dış politikasının şekil aldığı Muhammed Rıza Pehlevi döneminin antiemperyalist bir anlayış kazanmasına yol açmıştır. Tarihten aldığı dersler ve kişisel tecrübeleri ışığında İran'ı emperyalizmden koruma mücadelesine giren Şah, bunun yolunu ise emperyalist güçlere kafa tutabilecek kadar güçlü ve modern bir İran'ın inşası olarak görmüştür. Böylece özellikle 1960'ların başında her alanda modernleşme hamlesi başlatılmış; en önemli ayağını ise dış politika oluşturmuştur. Daha sonraki süreçte küresel siyasette 1960'ların sonu ve 1970'lerde yaşanan değişimler petrol gelirlerinin artmasını sağlamış; bu gelirler de modernleşmeyi hızlandırmış ve en önemlisi Şah'ın antiemperyalist dış politika için özgüvenini yükseltmiştir. Böylece İran, 7-8 sene içerisinde bölgenin en büyük askeri kapasitelerinden birisine sahip bölgesel güç olmuştur. Çalışmanın bu bölümünde Şah'ın tahtta olduğu dönemlerde İran dış politikasındaki antiemperyalist anlayışının değerlendirilmesi, tarihsel süreç bağlamında siyasi araç özelliği kazanan petrol ile başlayacaktır. Ardından artan petrol gelirlerinin arttırdığı özgüvenin, askeri harcamalara yansması ve dış politikayı şekillendirmesi ele alınacaktır. Son olarak ise, artan petrol gelirlerinin arttırdığı askeri harcamalar ve bölgesel ve küresel yaşanan krizlerin yarattığı fırsatların İran'ı bölgesel güç yapma süreci ve tüm bu anlatılan durumların dış politikadaki antiemperyalizm anlayışına etkisi irdelenecektir.

2.1. Genel Hatlarıyla Pehlevi Hanedanlığı

Kacarlar döneminde Rusya ve İngiltere gibi emperyalist güçlerin elde ettiği imtiyazlarla sarsılan İran'ın siyasi istikrarı; Birinci Dünya Savaşı sırasında tarafsızlığını ilan etmesine rağmen Almanlar, İngilizler, Ruslar ve Türkler tarafından savaş alanına dâhil edilmesiyle⁵¹ ortadan kalkmıştır. Böylece 1921'de Kacar (قاجار)⁵² Hanedanlığına karşı Rıza Han komutasındaki Kazak Tugayının darbesi 1925'te Rıza Han'ı Rıza Şah yapacak süreci başlatmış ve “devlet inşası”, “ulus-inşası”, “sekülerleşme”, “modernleşme” ve “batılılaşma” terimleri⁵³ ile özdeşleşecek Pehlevi Hanedanlığını tarih sahnesine çıkarmıştır.

⁵¹ Nikki R. Keddie, *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, New Haven & Londra: Yale University Press, 2006, s.

⁵² Türkçe kaynaklarda genelde “Kaçar” olarak belirtilmiş olsa da Farsça yazılışı nedeniyle “Kacar” olarak kullanımı uygun görülmüştür.

⁵³ H. E. Chehabi, “The Pahlavi Period,” *Iranian Studies*, 1998, 31, 3-4, s. 495.

Rıza Şah'ın liderliğinde Pehlevi Hanedanlığı İran'a yönelik özellikle İngiliz-Rus müdahalelerini azaltmak, bağımsız-istikrarlı bir devlet inşasını sağlamak için gücü merkezileştirme sürecine girişmiştir.⁵⁴ Sosyal hayattan bürokrasiye kadar her alanda daha önce görülmemiş kapsamda modernleşmeyle⁵⁵ anılan bu sürecin en kritik hamlesi dış politikada gerçekleşmiştir. İçerde bağımsızlığın sağlanabilmesi için dışarıda ilişkileri güçlendirme ve çeşitlendirme ihtiyacı Şah'ın güçler dengesi politikasını şekillendirmiştir. Güçler dengesi politikası kapsamında; komünizm tehdidini ve Sovyetlerin ülkede desteklediği milliyetçi-ayrılıkçı hareketleri bertaraf etmek için Sovyetlere karşı İngilizlerle ilişkilerini sürdüren şah İngilizlerin de tekel oluşturmalarını engellemeye çalışmış ve bu iki gücü dengelemede de Fransız, Amerikan ve Almanlarla geliştirdiği ilişkileri kullanmıştır.⁵⁶ Böylece güçlerin müdahalelerini engellemede diğer güçleri kullanmaya çalışmıştır.

İngiliz ve Ruslar da bölgedeki dengelerin bozulmaması ve bölgede çıkarlarının devamı için istikrarlı bir İran'a ihtiyaç duymuş ve Şah'a karşı pozisyon almamışlardır.⁵⁷ Ancak İran'ın İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsızlığını ilan etmesine rağmen Alman ajanların genişleyen nüfuz alanından ve Şah'ın yaklaşımlarından şüphelenen İngilizler 1940'da pozisyon almaya başlamıştır. Ardından gelen Hitler'in Sovyetleri işgal kararı bardağı taşıran son damla olmuş; verdikleri ultimatomla müttefik devletler Şah'ı tahtan hemen inmeye zorlamış ve tarafsızlığını korumazsa İran'ı işgal kararı almıştır. Şah ise bu ultimatomla karşı net ve mücadeleci bir tavır takınmadığı için oğlu adına Eylül 1941'de tahtan ayrılmış; İran'da Muhammed Rıza Şah dönemi başlamıştır.

Tahta geçtiğinde işgal altında bir İran alan Muhammed Rıza Şah'ın ilk yılları Afkhami'nin deyimiyle "zor zamanlar" olmuştur. Bir yandan içerde Sovyetlerin nüfuzu ile ortaya çıkan ayrılıkçı hareketlerle uğraşmak zorunda kalmış diğer yanda ise emperyalist güçlere rağmen petrolün millileştirilmesi çabası öncelikli bir mesele olmuştur.⁵⁸ Bu süreçte Şah'ın ne kadar ortak milliyetçi düşüncelere sahip olsa da uygulama olarak ayrılık yaşadığı Başbakan Musaddık petrolün millileştirilmesinde önemli bir adım atmıştır. Ancak 1953'te ABD ve İngiltere'nin müdahalesine maruz kalmış ve iki ülkenin istihbarat servisleri MI6 ve CIA tarafından darbe gerçekleştirilmiştir.

⁵⁴ Saikal, *a.g.e.*, s. 430.

⁵⁵ Keddie, *a.g.e.*, s. 89.

⁵⁶ Alidad Mafinezam and Aria Mehrabi, *Iran and Its Place Among Nations*, Westport: Praeger, 2008, s. 47-8.

⁵⁷ Saikal, *a.g.e.*, s. 431.

⁵⁸ Gholam Reza Afkhami, *The Life and Times of the Shah*, Londra: University of California Press, 2009, s. 59.

Süreç içerisinde yaşanan bu müdahaleler şahı ABD başta olmak üzere istemese de Batı ile sıkı ilişkiler geliştirmeye zorlamıştır.

1960'ların başından devrime kadarki süreç Muhammed Rıza Şah'ın her alanda modernleşmeye odaklandığı bir dönem olmuştur. Özellikle Kennedy döneminde ABD tarafından tebriklerle karşılanırsa da statükonun korunması için fazla teşvik alamayan Ak Devrim⁵⁹ (Englab-e Sefid, White Revolution) sosyal alandan dış politikaya geniş çaplı yenilenmenin en önemli ayağı olmuştur. Bu yenilenme dış politika davranışları ve hedeflerine de yansımış. Şah'ın dış politikada farklı pozisyonlar alabilmesine ve ilişkilerini çeşitlendirebilmesine imkân sağlamıştır. Bundan sonrasında ise reformlarla gelen avantajın dış politika davranışlarını değiştirmeye başladığı bir döneme girilmektedir. Özellikle Kennedy sonrası dönemde yerine Şah'ın da yakın arkadaşı olan Nixon'ın gelmesi İran'ın dış politikada 'altın çağını' yaşadığı söylenebilmektedir.⁶⁰

2.2. Muhammed Rıza Pehlevi Dönemi Dış Politikası

Modern anlamda profesyonel İran dış politika bürokrasisinin ortaya çıktığı dönem olarak belirtilen Muhammed Rıza Şah dönemi İran'ın dış politikasında bağımsız bir konuma gelmesine odaklanıldığı bir dönem olmuştur.⁶¹ Ancak bunun ne kadar başarılı olduğu hala tartışılmaktadır. Her alanda modernleşmeye odaklanılan bu dönemde Muhammed Rıza Şah'ın en önemli aracı dış politika olmuştur.⁶² Reformlar ve petrol krizi ile artan gelirleri Şah'ın dış politikada daha özgüvenli olmasına yol açmış bu da bölgesel güç yarışında İran'ın da 'ben buradayım' dediği bir sürecin başladığı bir süreç olmuştur. Körfez üzerindeki bölgesel güç olma iddiası ve İngiltere'nin bıraktığı yerlerde hâkimiyet kurma beklentisi⁶³ Şah'ı ABD ile müttefik yaparken; bu durum bölgesel dengelerin korunmasını da zorunlu kılmaktaydı. Sonuçta ABD ile bağın kopmaması önemliydi. Ancak bu bağ İran'ı ABD'ye bağımlı kılmamalıydı. Diğer bir deyişle, ABD ekonomik destek sağlamalı; ancak müdahale etmemeliydi.

1960'lar ve 1970'ler boyunca İran dış politikası denildiğinde sınırlı devlet adamları dışında yönetimde Şah söz sahibi olmuş; o da öncelikli olarak bölgesel çıkarlar için bölgesel ve süper

⁵⁹ Ben Offiler, *US Foreign Policy and the Modernization of Iran: Kennedy, Johnson, Nixon, and the Shah*, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2015, s. 51-2.

⁶⁰ Abbas Milani, *The Shah*, New York: Palgrave Macmillan, 2012, s. 346

⁶¹ Alidad Mafinezam and Aria Mehrabi, *Iran and Its Place Among Nations*, Westport: Praeger, 2008, s. 47-8.

⁶² Abbas, *Amanat, Iran: A Modern History*, New Haven & London: Yale University Press, 2017, s. 774.

⁶³ Roham, Alvandi, "Nixon, Kissinger, and the Shah: The Origins of Iranian Primacy in the Persian Gulf," *Diplomatic History* 36, no. 2 (Nisan 2012): 337-72.

güçlerle ilişkilere önem vermiştir. Şah da dış politikası konusunda başarılarını belirtirken öncelikli amacının bölgede yer alan komşularla ilişkilerin geliştirilmesinde olduğunu belirtmektedir. Ona göre eğer komşularla yakın ilişkiler geliştirmeyip barışçıl bir yol tutturmasaydı Ak Devrim ile gelen başarılarının bir önemi kalmayacağını vurgulamaktadır. Bu kapsam da en önemli hamlesi ise ABD'ye rağmen SSCB ile başlattığı ekonomik ilişkileri olmuştur.⁶⁴ Aslında bu kalıcı bir ilişkiden ziyade modern İran boyunca kullanılan güç dengesinin uygulanmasıdır. Sadece ABD'ye bağlı kalmamak için ittifak çeşitliliğini arttırmaktadır. Bu sayede Rus emperyalizmini de dengelemeyi hedeflediği de söylenebilir. Ele alınan bağlamda Muhammed Rıza Pehlevi dönemi İran dış politikasının daha detaylı incelenebilmesi için petrol-petrokimyanın dış politika aracı olarak kullanılması, böylece artan gelirlerle ortaya çıkan silahlanma yarışı ve sonucunda hedeflenen bölgesel güç olma hedefi incelenmelidir.

2.1.1. Dış Politika Aracı olarak Petrol ve Petrokimya

2.1.1.1. 1973 Petrol Krizi Öncesi İran Dış Politikasında Petrol

1908'de keşfiyle İran'ın kaderini de etkileyen petrol, İran'ın sömürgeci emperyalist devletlerin gözdesi olmasına neden olmuştur. Özellikle Musaddık'ın devrilmesi sonrasında Şah'ın düşüncelerinde değişiklikler başlamış ve İran petrol politikasında değişim başlamıştır. 1950'lerin ortalarına gelindiğinde uzun zamandır petrolü tekellerine almış olan 'yedi kızkardeş'e kafa tutmaya karar veren Şah, 1957'de "İran Petrol Yasası"nı yürürlüğe sokmuştur. Bu yasayla birlikte İran Ulusal Petrol Şirketi (N.I.O.C)'nin petrol üretim aşamalarında etkinliği artarken ülkeye giren yabancı şirketlerin sayısında artışın olması Konsorsiyum'un etkisini azaltabilmiştir.⁶⁵ Böylece Şah "oligopol dışında daha az petrol kaygısı olan ortak girişimlere" öncülük etmiştir. AGIP Mineraria'nın CEO'su ve İtalyan petrol devi Enrico Mattei ile 1957'de "75:25'lik bir kâr paylaşımı anlaşması" imzalamıştır. Ancak 1962'de İtalyan Petro devinin uçak kazasında ölmesi ile anlaşma sekteye uğramıştır. Ancak bu durum Şah'ı durdurmak yerine kendine güvenini arttırmış, bu durum İran'ın petrol gelirlerine de yansımıştır.⁶⁶

⁶⁴ Muhammed Reza Pahlavi, Answer to History, ABD: Stein & Day, 1980, s. 131-2.

⁶⁵ Mohammed Reza Pahlavi, Answer to History, Stein and Day, New York, 1980, e-kitap: <https://archive.org/details/answertohistory00moha/page/94/mode/2up?view=theater>, s. 95.

⁶⁶ Darius Bayandor, The Shah, the Islamic Revolution and the United States, Palgrave Macmillan, İsviçre, 2019, s. 34-5.

İran'ın petrol gelirleri o kadar gelişmişti ki 1949-1956 yılları arasında toplam gelirin %37'si petrol gelirlerinden elde edilirken; 1965'e gelindiğinde gelirin %67'ye yükseldiği ve yükselişini devam ettirdiği görülmektedir.⁶⁷ Ancak Şah'ın asıl zaferi kendi deyimiyle 15 yıl sonra gerçekleşmiş ve İran kazanarak “*petrol sanayimizin işletilmesindeki 72 yıllık yabancı kontrolü 31 Temmuz 1973'de sona erdirilmiştir.*”⁶⁸ Şah'a göre İran, sahip olduğu jeopolitik ve demografik üstünlük nedeniyle daha çok ayrıcalıklı muameleyi haklıyordu. Bu nedenle ABD başta olmak üzere Batı ülkelerine gerçekleştirdiği seyahatleri OPEC'in “toplu pazarlığı” için gerçekleştirdiği lobi faaliyetleri ile birleştirmişti. Şah'ın özgüveni o kadar artmıştı ki ABD Başkanı Kennedy'i “İran batarsa Petrol Binbaşlıları onunla birlikte boğulur” diyerek tehdit etmekten çekinmemişti.⁶⁹

Petrol üretiminin dünya genelinde artması, Şah'ın üretimi arttırmaya isteksiz üretici ülkeleri etkilemesine ve İran petrol gelirinin 1970'ler boyunca istikrarlı bir şekilde artmaya devam etmesini de sağlamıştı.⁷⁰ Böylece İran, petrolün rafinesi ve yurtdışına teminini sağlayan “İlk Üçüncü Dünya ülkesi” olurken Avrupa ve ABD'de de petrol rafinesi ve dağıtımı için Shell ve ENI ile temasa geçmiştir.⁷¹ 10-14 Eylül 1960'da İran, Irak, Kuveyt, Suudi Arabistan ve Venezuela tarafından kurulan OPEC⁷² içerisinde Şah ABD ile ilişkileri riske atmamak için başlarda pozisyonunu netleştirmemiştir.⁷³ Ancak daha sonrasında İran'ın önemli petrol ekonomistlerinden Fuad Ruhani'yi OPEC için “İran'ın temsilcisi” olarak atanmış ve ardından başkanlığı da elde etmiştir.⁷⁴ Böylece İran'da petrol giderek dış politikada belirleyici olmuş ve özgüveni daha da arttırmıştır.

Ekonomik koşulların ve gelirin gelişebilmesi için petrol fiyatlarının daha da arttırılmasını isteyen Şah, 28 Ağustos'ta özel bir basın toplantısı düzenlemiştir. Bu toplantıda diğer petrol üreticisi ülkelerle petrol üzerine bir konferans düzenlenmesi için Irak'a bir heyet göndereceğini açıklamıştır. Bu toplantıda İran heyetine Fuad Ruhani başkanlık ederken; “İran'ın haklarını ve çıkarlarını korumak için diğer petrol üreticisi ülkelerle işbirliği yapacağını, “alınan kararların rasyonel olduğu kadar yeterli çalışma ve araştırmaya ve barışçıl bir tartışma” ya dayanmasına da

⁶⁷ Abbas Amanat, *Iran: A History*, New Haven & London: Yale University Press, 2017, s. 704.

⁶⁸ Pahlavi, a.g.e., s. 96.

⁶⁹ Bayandor, a.g.e., s. 35.

⁷⁰ Amanat, a.g.e., s. 704.

⁷¹ Afkhami, a.g.e., s. 265.

⁷² OPEC, https://www.opec.org/opec_web/en/about_us/24.htm, (20.07.2022)

⁷³ Bayandor, a.g.e., s. 35.

⁷⁴ Abbas Milani, *The Shah*, New York, Palgrave Macmillan, 2011, s. 252.

dikkat etmesi gerektiğini söyledi. Ruhani'ye göre; "Şahın şah'ın vurgusu, OPEC'in sonraki başarısı için özellikle önemliydi, çünkü o sırada pratik olmayan ve katılımcı ülkelerin ittifak ve işbirliğinin temelini zayıflatabilecek bazı radikal pozisyonları kontrol etmenin yolunu açtı."⁷⁵

2.1.1.2. 1973 Petrol Krizi ve Sonrasında İran Dış Politikasında Petrol

Ancak İran için petrol gelirlerini zirveye çıkaran asıl olay 1973 Petrol Krizi olmuş, İran krizden kazançlı çıkmıştır. Ayrıca bu kriz ile petrolün “siyasal bir silah” olarak kullanımı ortaya çıkmıştır.⁷⁶ 6 Ekim 1973’de Yom Kippur olarak da bilinen Arap-İsrail Savaşı patlak verdiğinde OPEC’in iki gün sonraki Viyana Konferansı’nda petrol fiyatlarının arttırılacağı belirtilmişti. Savaş ilerledikçe ABD yönetiminin İsrail’e karşı net pozisyon almaktan kaçınması ve ancak 14 Eylül 1973’de doğrudan ekonomik-siyasal desteğe başlaması, savaşın Arap ülkelerinin aleyhine dönmesine neden olmuştur.⁷⁷ 17 Eylül’de bir araya gelen OPEC’in Arap üyeleri ise üretimde kesintiye gidilmesi ve “petrollerine varış noktası kısıtlaması” getirilmesi kararını almışlardır.⁷⁸ Ancak bu noktada İran ambargoya katılmama ve petrol satışına OPEC’in Arap üyelerine rağmen petrol üretimi ve satışına devam etme kararı almıştır. Hatta İran, ambargonun sona erdirilmesi için bir yanda Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat ve Suudi Arabistan Kralı Faysal ile görüşürken; diğer yanda İsrail için petrol teminine devam etmiştir. Böyle bir krizin ortasında İran kazanmaya devam ediyordu.⁷⁹

Açıkça en baştan yapılan petrol fiyat artışlarının yeterli olmadığını ve ‘Batı’nın azalan bir kaynak için çok az ödeme’ yapmasını eleştiriyordu. Şah’ın çağrısı üzerine OPEC bakanları 22 ve 23 Aralık 1973’te Tahran’da bir araya gelirken; toplantıda 5.032 \$ olan varil petrolün fiyatının 11.651 \$ olarak yükseltilmesine karar verdi.⁸⁰ 23 Aralık’ta bir basın toplantısı ile fiyatların arttırılması talebini detaylı olarak açıklayan Şah, çok yönlü ve tükenme tehlikesi altında bulunan petrolün daha değerli halleriyle kullanılması gerektiğini ve petrokimyanın geliştirilmesi vurgulamıştır.⁸¹ Şah’ın ifadesi şu şekildeydi: “*Petrol talebi o kadar güçlüydü ki fiyat sorun değildi. Petrol çok uzun süredir düşük fiyatlıydı. Kararlı bir şekilde hareket etmenin zamanı gelmişti ve*

⁷⁵ Afkhami, a.g.e., s. 266.

⁷⁶ Tayyar Arı, Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi, İstanbul, Alfa, 2005, s. 388.

⁷⁷ Juliet E. Carlisle ve Arkadaşları, The Politics of Energy Crises, New York, Oxford University Press, 2017, s. 88.

⁷⁸ Fiona Venn, The Oil Crisis, Londra, Pearson Education Limited, 2002, s. 13.

⁷⁹ Bayandor, a.g.e., s. 38.

⁸⁰ Pahlavi, a.g.e., s. 97.

⁸¹ Bayandor, a.g.e., s. 39.

aynı zamanda uzun vadede dünya ekonomisinin, petrolün diğer enerji türlerinin araştırılmasını teşvik edecek bir fiyata satılması durumunda daha sağlıklı olacağına inanıldı... Petrol, 70.000 kadar farklı ürünün türetildiği asil bir ürün olduğundan, yağın Evian maden suyundan çok daha ucuz kalması bana göre ekonomik bir sapmaydı. Bunların arasında binlercesi petrolün maliyetinin toplam maliyetin sadece küçük bir yüzdesini oluşturacak şekilde geliştirilmiştir. Bence petrol, bu nedenle, giderek çeşitlenen ve karmaşıklaşan bir petrokimyanın ana maddesi haline gelmelidir. Petrolün ısı, ışık veya demiryolları için kullanılması, gelecek için çok az düşünülen savurgan bir politikadır.”⁸² Kendisi de bu doğrultuda Tebriz, Ahvaz, Isfahan ve Arak’da endüstriyel petrokimya fabrikalarını inşa sürecini başlatmıştır.⁸³

Ambargonun başlarında verdiği destek nedeniyle eleştirilerden kurtulabilen Şah, 1974’den itibaren artan eleştirenlere maruz kalmıştır. Özellikle 1974’de Fransız Cumhurbaşkanı’nın önerisi ile Birleşik Arap Emirlikleri’nin “1975 Kuzey-Güney Konferansı’na” desteğini açıklaması Şah’ı memnun etmemişti. Son zamanlarda Batı’nın tarım dahil tüm “emtia fiyatlarındaki artışın” sorumlusu olarak petrol üreticisi ülkeleri hedef göstermesinden rahatsız olan Şah, “Amouzegar, Batılı çabalara nasıl karşı koyacağını biliyor” diyerek Roma’da gerçekleştirilen BM Dünya Gıda Konferansı’na İran heyetinin başı olarak Amouzegar’ı getirmiştir. Kendisi de rahatsız olduğu teklifin hemen ardından Kissinger’a şikayetlerini bildirmiş ve İran gibi ülkelerin dünya enflasyonu konusunda ‘günah keçisi’ ilan edilmesinin adaletsiz olduğunu vurgulamıştır. Şah’ın daha önce ayrıcalık isterken belirttiği jeopolitik ve demografik üstünlük ise Kissinger’ın Şah’ın çıkışına karşı sessiz kalmasını zorunlu kılmıştır.⁸⁴

Şah, benzer çıkışı farklı zamanlarda pek çok konuşmasında ya da medyaya verdiği röportajlarda da yapmış; kendisi de artan diğer emtia fiyatlarından şikâyet etmiş; durumun karşılıklı olduğunu belirtmiştir. Bu noktada önce 28 Ocak 1974’te yaptığı açıklamada: “*Ama neden dört katı fiyata buğday almak zorunda olduğumuzu da öngörmüyorsunuz? Buğdayı ton başına 60 \$’dan aza alıyorduk, geçen yıl buğdayı 245 \$’a aldık. Bitkisel yağı ton başına 100 \$’dan çok daha ucuza alırdık. Geçen yıl 1200 \$’a aldık. Bu tür sorular sadece petrol fiyatlarının pahalı olduğunu göstermek için tamamen tek taraflıdır. Bu soruyu bir kez daha soracağım: Eğer pahalı olsaydı,*

⁸² Pahlavi, a.g.e., s. 97.

⁸³ Bayandor, a.g.e., s. 39.

⁸⁴ Afkhami, a.g.e., s. 280.

şimdiye kadar yerine ikamesini bulmaz mıydınız?”⁸⁵ 27 Ekim günü verdiği bir röportajda ise : “Son 300-400 yıldır tam bir çöküş döneminde olan bu ülkeyi inşa etmek için diğer ülke insanların üç ila dört katı kadar çalışmamız gerekiyor. Ve şu anki ana gelir kaynağımız petrol. Çıkarlarımızı savunmaya başladığımızda, emtia fiyatlarının da % birkaç yüz fırladığı doğrudur. Ama bu devam edemez. Arttırırsanız, arttırırız; Artışınızı artırıyoruz... Buna bir çözüm bulmalıyız.” şeklinde savunma yapmış; aynı gün yaptığı bir başka açıklamada “Petrol fiyatını diğer emtia fiyatlarına bağlamaya hazırım. Siz yükseltirseniz, biz yükseltiriz; siz düşürürseniz biz düşürürüz.”⁸⁶ demeyi de ihmal etmemiştir.

1975 Nisan’ında Paris’te düzenlenen toplantı tarafların arasında anlaşamaması nedeniyle başarısız olmuştur. Eylül de ise BM Genel Kurulu’nun kabul ettiği “Kalkınma ve Ekonomik İşbirliği Kararı” gelişmiş ülkelerin, gerçekleştirilecek konferansın enerji sorunu dışında “hammadde, kalkınma ve finans” başta olmak üzere farklı konuları da içerebileceğini kabul etmesine neden olmuştur. Böylece Paris’te bakanlar düzeyinde gerçekleştirilebilen konferans daha sonra çalışma düzeyine düşürülerek fiyaskoyla sonuçlanmıştır. Bu durum konferans konusunda Şah’ın haklılığını da gözler önüne sermiştir. Ortaya çıkan “Üçüncü Dünya radikalleri” ile “Muhafazakâr” sanayi devletleri arasındaki “yeni düzen”de Şah, ılımlı bir pozisyon edinmişti. Buna göre yeni oluşan düzenin “daha az gelişmiş ülkelere dünya gelirinden daha adil bir pay ve uluslararası kurumlarda daha fazla ses” sağlamasını savunmaktaydı. Petrol krizi ile başlayan bu süreç adil dağılıma kadar varmıştır. Devletlerin “karşılıklı bağımlı” ve “sorunların yakın paylaşımı”nın sağlandığı bir durumda olduğunu belirten Şah sorunların evrenselliğini belirtmiş ve şöyle demiştir: “dünyamız, dünyanın şimdiye kadar bildiği en ileri bilim, endüstri ve teknoloji ile kutsanmıştır. Her insan için adil ve kabul edilebilir bir yaşam sağlayacak araçlara ve kaynaklara sahiptir. Ancak ne insan haklarını, ne ahlaki ve sosyal iyiliği ne de insanlığın gerçek ekonomik çıkarını gözetmeyen, adaletsiz ve yoksunluk yeri haline gelmiştir. Eğer dünya bu yolda devam ederse büyük ihtimalle yıkıcı bir patlama ile karşı karşıya kalacaktır.”⁸⁷

Şah döneminde, Ulusal İran Petrol Şirketi gelişip etkisini arttırırken gelirleri de özellikle 1977’de 22 milyar \$ üstünde bir konuma gelmiştir. Şah’ın ifadesi ile; “Asya ve Afrika’da rafineriler

⁸⁵ Manoto TV, “Tehran to Cairo (Ez Tehran ta Kahere)”, Erişim: 26 Ocak 2021, https://www.youtube.com/watch?v=au3LGoUcoIg&t=1995s&ab_channel=manototv, 31:09 – 31:53.

⁸⁶ Manoto TV, a.g.v., 30:21 - 31:08

⁸⁷ Afkhami, a.g.e., s. 281.

inşa ettik ve çeşitli açık deniz girişimlerinde bulunduk. Batı'da tasvir edilen OPEC fiyat şahini olmaktan çok, kartel içinde düzenli ve rasyonel bir büyümeye yönelik ılımlılık” vurgulanmıştır. Ancak petrol fiyatlarının artmaya devam etmesi Şah ile Batı’nın arasını açmaya da devam ediyordu. O kadar ki Şah petrol fiyatları noktasında da “Petrolü siyasetten ayırıyoruz, ... Batı bizim dostumuz”⁸⁸ ifadesiyle orta yolu bulmaya çalıştığını belirterek şunları söylemiştir: “1975-76'dan sonra defalarca petrol fiyatlarını kontrol altında tutmaya ve ortaklarımı fiyat artışlarının kademeli ve dünya ekonomik koşullarına uygun olması gerektiğine ikna etmeye çalıştım. Örneğin 1977'de, 1978'de Batı'nın petrol fiyatlarını dondurma taleplerini kabul ettim.”⁸⁹

Tüm bu süreç içerisinde Şah’ın İran’ı “petrol gücü”⁹⁰ olarak ün kazanmış; içerde ve dışarıda Şah daha geniş bir hareket alanı elde edebilmiştir. İçerde petrol gelirleriyle hızlandırdığı Ak devrim ve getirdiği modernleşme ve özellikle hızlı silahlanma, dışarda özellikle bölgesel anlamda kendine güvenini arttırmış, bölgesel güç olma yolunda önünü açmıştır. Aynı zamanda da Batı ile karşılıklı bağımlılığını pekiştirmiştir. Bu nedenle silahlanma yarışı meselesi de dış politika içerisinde ele alınmalıdır. O zamanlar İran, günlük yaklaşık 6 milyon varil üretimiyle dünyanın dördüncü en büyük üreticisi ve ikinci en büyük ihracatçısıydı. Ulusal İran Petrol Şirketi'ne ek olarak, on bir şirket ve fabrikadan oluşan bir Ulusal Petrokimya Endüstrileri Derneği bulunmaktaydı. Ulusal İran Gazı Derneği, Sovyetler Birliği'nin eşdeğeri olan devasa doğal gaz rezervlerimizin sondajını ve dağıtımını üstlendi ve yeni yataklar aramaya devam etti. İran'daki birçok gaz rezervinin hala keşfedilmeyi beklediğini biliyoruz.

2.1.2. İran Dış Politikasında Askeri Harcamalar

2.1.2.1. Konvansiyonel Askeri Harcamalar

Muhammed Rıza Pehlevi dönemi İran dış politikasını belirleyen önemli etkenlerden biriside Şah’ın silahlanma mücadelesidir. Soğuk savaş koşullarında ayakta kalmanın askeri gücünü maksimize etmekten geçtiğine inanan Şah, özellikle Musaddık’a gerçekleştirilen darbeyle bu inancı üzerine daha fazla çalışmaya başlamıştır. Hatta 1978’de yaptığı bir röportajda da askeri harcamalara devam edip etmeyeceği sorulduğunda “Eğer dünyanın durumu bu şekilde devam

⁸⁸ Manoto TV, a.g.e., 32:36 – 32:48.

⁸⁹ Pahlavi, Answer to History, s. 97-8.

⁹⁰ Amin Saikal, The Rise and Fall of the Shah: Iran from Autocracy to Religious Rule, Princeton, Princeton University Press, 1980, s. 97.

ederse, başka seçimimiz kalmıyor... Tarih boyunca bazı ülkelerin askeri zaafı hep başkaları tarafından istismar edilmiştir.”⁹¹ demiştir. Bu konuda kitabında ise durumu şu ifadelerle ortaya koymuştur: “... katı bağımsızlık politikamız askeri gücü bir ihtiyaç haline getirdi. Bu ihtiyaç İran’ın antik ve modern tarihi boyunca şeklen gösterilmişti. Silahlı kuvvetlerimiz zayıfken, ulusumuz istila edildi. Biz güçlüyken, ulusumuz yabancı işgalinden kurtarıldı.”⁹² Uzun süredir sahip olduğu bu düşünceler ışığında 1950’lerin başından itibaren İran’ın böyle bir zaafı olmasının amacıyla askeri gücünün modernleştirilmesi hamlesini başlatmıştır. Ancak bunun için yeterli finansmana sahip olmaması Şah’ın Batı ile ilişkilerini kesmesine de müsaade etmemiştir. Bu bağlamda özellikle ABD olmak üzere silahlanma için batılı ülkelere ve onların ekonomik ve askeri yardımlarına bağlılığı artmıştır.⁹³

1960’larda durum değişmeye başlamıştır. Bu dönemde petrol gelirlerinde yaşanan artış, Şah’ın içeride de gücünü artmasına neden olmuş ve 1979 İslam Devrimi’ne kadar sürecek “geniş çaplı askeri yığınak programı”nı başlatmıştır. 1973 Petrol Krizi ile de kendisini katlayan petrol gelirleri askeri harcamaların da katlanmasını sağlamıştır.⁹⁴ Bu bağlamda Şah’ın en önemli silah tedarikçisi ülke ABD olmuşken; Alvandi bu ilişkiyi “Patron-Müşteri İlişkisi” olarak değerlendirmektedir. Kenndy ve Johnson dönemleri daha dengeli olarak devam ettirilse de Nixon dönemi İran askeri gelişimi daha da artmıştır.⁹⁵ O kadarki 1970-71 döneminde İngiltere’nin Körfez’den çekilmesi daha konuşulurken; GSMH’ı 10 milyar \$ olarak tahmin edilirken bunun 1 milyar \$’dan fazlası savunma harcamaları için ayrılmıştı.⁹⁶ Hatta 1972’ye gelindiğinde Tahran Anlaşması⁹⁷’nda İran’ın askeri harcamaları bölgedeki diğer güçlerin harcamalarını çoktan geçmekteydi.

Nixon döneminde 94,9 milyon \$ olan ABD’nin İran’a sattığı askeri ürünlerin değeri 1969’da 682,8 milyon \$ civarına yükselmiştir. Soğuk Savaş koşullarında gücünü pekiştirmek

⁹¹ AP Archieve, “UPITN 17 4 78 Pahlavi Shah of Iran Interviewed on a Range of Subjects”, Erişim Tarihi: 21 Nisan 2020, https://www.youtube.com/watch?v=M1ECblyWYyY&t=25s&ab_channel=APArchive, 00:35 – 02:52.

⁹² Pahlavi, a.g.e., 1980, s. 140.

⁹³ Bobi Pirseyedi, Arms Control ve Iranian Foreign Policy: Diplomacy of Discontent, Routledge, Oxon, 2013, s. 32.

⁹⁴ Pirseyedi, a.g.e., s. 32.

⁹⁵ Roham Alvandi, Nixon, Kissinger, and the Shah: The United States and Iran in the Cold War, New York, Oxford University Press, 2014, s. 17-8.

⁹⁶ Saikal, a.g.e., 1980, s. 155.

⁹⁷ Stephen McGlinchey, “Richard Nixon’s Road to Tehran: The Making of the U.S.– Iran Arms Agreement of May 1972”, *Diplomatic History*, 37(4), 2013.

isteyen Nixon özellikle İran'a askeri desteği daha da arttırdı.⁹⁸ 1970'lerde artan petrol gelirleriyle birlikte Amerika başta olmak üzere Batılı devletler ve destekledikleri silah firmaları arasındaki rekabet İran'ı önemli bir pazar haline getirmiştir.⁹⁹ Petrol için Şah'a harcadıkları paraların tekrar kendilerine dönmesini ve ekonominin girdiği çıkmazdan kurtulmasını isteyen ABD'li yetkililer Şah'ı daha çok silah almaya zorluyordu. Yani İran'ın ABD'ye sattığı petrolden kazandığı her kuruş, ABD'ye Şah'ın askeri harcamaları ile dönmekteydi.¹⁰⁰ Böylece İran'ın sadece ABD'den 1973'te aldığı silahlar 524 milyon \$ iken; 1974'te 3,9 milyar \$ olmuştur. 1972-77 arası döneme bakıldığında ise sadece ABD'den alınan silahların değeri 16 milyar \$ iken; bu değer ABD'nin tüm silah satışlarının 1/3'üne tekabül etmekteydi.¹⁰¹ Ancak bu sadece maddi ilişkileri değil emek ilişkisini de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde sadece Amerikalı şirketlerin İran'a silah satışı 8 milyar \$ değerindeydi. 9.000 Amerikalı ise İran'ın F-14¹⁰² destek programı gibi askeri projelerin devamlılığının sağlanması için İran kaynakları ile görevlendirilmişlerdir.¹⁰³

1970'lerin ortaları ABD'de özellikle demokrasi ve insan hakları konularında İran karşıtı eleştirilerin arttığı bir dönem olmuştur. Bu eleştirilerin Şah'ı ABD'den silah almayı bırakmaya yönlendirecek zannedilirken Şah, 1975'te askeri üstünlüğü kazanmış olmasına rağmen Amerikan silahlarını almaya devam etmekteydi. Bu noktada Şah'ın en önemli aracı güçler dengesini uygulamak olmuştur. ABD ile arasının açılması Şah'ı ABD'ye bağımlı bir askeri yapı oluşturma zorluk çıkaracağını düşündüğü için tedarikçilerin sayısını arttırmaya çalışmış; İngiltere, Fransa gibi Avrupalı devletlerle ticaret ilişkilerini de sürdürmüştür. O kadar ki Bölgesinde tehdit olmasına ve ABD'ye rağmen Sovyetler ile de ticari ilişkilerini geliştirmiştir. Seçim vaadi olarak İran'a büyük çaplı silah satışını sınırlandıracağını söylese de Carter'ın satışlarında önemli bir değişim yaşanmadığı görülmüştür. İlk iki yılda “yedi Havadan Uyarı ve Kontrol Sistemi (AWACS)” satışı

⁹⁸ Roham Alvandi, “Nixon, Kissinger, and the Shah: The Origins of Iranian Primacy in the Persian Gulf”, *Diplomatic History*, 36(2), 2012, s. 370.

⁹⁹ Afkhami, a.g.e., s. 312.

¹⁰⁰ Michael A. Ledeen ve William H. Lewis, “Carter and the Fall of the Shah: The Inside Story”, *The Washington Quarterly*, 3(2), 1980, s. 8.

¹⁰¹ Kenneth M. Pollack, *The Persian Puzzle: The Conflict Between Iran and America*, New York, Random House, 2004, s. 109.

¹⁰² F-14, 1960'larda Sovyet uçak ve füzelerine karşı savunma maksadıyla tasarlanmış; 1970'den 1992'ye kadar geçen dönemde ABD Donanması için Grumman Corporation tarafından üretilen iki koltuklu, Çift motorlu jet avcı uçağıdır. Tomcat olarak bilinmektedir. Devrim öncesi dönemde yaklaşık 80 adet İran'a da satışı gerçekleşmiş ve devrim sonrası süreçte de günümüze kadar gelen süreçte kullanılmaya devam edilmiştir. (Britannica, “F-14”, <https://www.britannica.com/technology/F-14>, 22.12.2022).

¹⁰³ Patrick Clawson ve Michael Rubin, *Eternal Iran: Continuity and Chaos*, New York, Palgrave Macmillan, 2005, s. 83.

için kongre ile mücadele eden de “Şah’ın gelişmiş uçak, tank ve diğer malzeme talepleri”ni sağlayan da Carter yönetimi idi. 1978’de “silah satış bütçesi” 1977’e göre 4 milyar \$ fazla vermiş; çoğunluğunu da İran’a yapılan satışlar oluşturmaktaydı.¹⁰⁴ Bu noktada AWACS sisteminin öneminin bilinmesi de verilen mücadelenin önemini vurgulamak için yerinde olacaktır. 1960’lar ve 1970’lerde askeri uçakların karadan füzelerden kaçabilecek yükseğe çıkamayacağını anlaşılmamasıyla NATO karadan kullanılan radar sisteminin geliştirilmesi gerektiğini anlamıştır. Bu kapsam da NATO yetkilileri bir Havadan Erken Uyarı (AEW) özelliğinin bu sorunu çözeceğinde karar kıldılar. 1978’de ABD Hava Kuvvetleri Havadan Uyarı ve Kontrol Sistemine dayalı 18 uçağın İttifak adına satın alınması NATO Savunma Planlama Komitesi tarafından kabul edilmiştir. Böylece AWACS sistemi NATO envanterine katılmış ve “NATO’nun gökyüzündeki gözleri” haline gelmiştir.¹⁰⁵

Böylece bölgenin en etkili ordusunu kurma girişimini hızlandırmış olan Şah, milyarlarca dolar değerindeki bir programa başlamıştır. Programla 1980’lerin sonuna gelindiğinde dünyanın konvansiyonel askeri güçleri arasında İran, beşinci sırada yer alabilecekti. Hatta 1976 yılında bir ABD Kongre görevlisinin raporuna göre İran, sipariş ettiği tüm bu teçhizatı teslim aldığı anda, ‘bölgesel süper güç’ konumuna gelebilecekti. Bu da İran’ın bölgedeki meşruiyeti noktasında yeni bir süreci başlatabilecekti.¹⁰⁶ 1970’lerin sonlarına doğru gelindiğinde ise İran’ın tek meselesi askeri kapasite haline gelmiştir. Öyle ki askeri harcamalar için ayrılmış bütçenin dışında Şah, yıllık bütçeden siviller için ayrılan payları da fiili olarak askeri harcamalara dahil etmiştir. 1970’lerin sonuna gelindiğinde İran’da toplu konutlar için ayrılmış paraların yaklaşık % 70’i askeri inşaat projelerine gitmiştir.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Alexander Moens, “President Carter’s Advisers and the Fall of the Shah”, *Political Science Quarterly*, 106(2), 1991, s. 214-6.

¹⁰⁵ NATO, “AWACS: NATO’s ‘eyes in the sky’”, 03.03.2022, https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_48904.htm, 22.12.2022.

¹⁰⁶ Saikal, a.g.e., 2008, s. 453-4.

¹⁰⁷ Pirseyedi, a.g.e., s.34.

Tablo 1: Yıllık Askeri Harcamaların GSYİH İçindeki Payı

Yıllar	Yıllık Askeri Harcamalar (m \$, Güncel)	GSYİH'nın Payı (%)
1970	620,13	5,9
1971	402,31	3,0
1972	371,95	2,3
1973	480,86	1,9
1974	3877,86	8,8
1975	5951,04	12,1
1976	7186,31	11,2
1977	7617,21	10,2
1978	8113,74	11,1
1979	4993,78	5,8

1970'den 1979 İslam Devrimi'ne kadar geçen süreçte İran'ın yıllık askeri harcama miktarları ve GSYİH'nın payı % olarak belirtilmiştir. Yıllık SIPRI raporlarında kur farkı nedeniyle farklı fiyatlar ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle kur güncel değerinden kabul edilerek belirtilmiştir.¹⁰⁸

2.1.2.2. İran Askeri Harcamalarında Nükleer Programı

Her ne kadar “Nükleer silahların kullanımından ve hatta bulundurulmasından kaçınma konusundaki kararlı niyetimi birçok kez dile getirdim.”¹⁰⁹ dese de askeri harcamalarda Şah'ın

¹⁰⁸ SIPRI, “SIPRI Military Expenditure Database”, <https://milex.sipri.org/sipri>, 07.09.2022.

¹⁰⁹ Pahlavi, a.g.e., s. 142.

öncelik verdiği konulardan birisi de nükleer olmuştur. Devrim sonrası gündemi de meşgul eden önemli meselelerden birisi olarak nükleer araştırmaların temeli Şah tarafından 1957’de ABD ile nükleer enerjini silahlanmadan ziyade sivil kullanımını arttırmayı hedefleyen “Barış için Atom Anlaşması” ile atılmıştır. Anlaşmanın ilgili maddesi gereğince İran atom silahları için veya atom silahlarının araştırılması veya geliştirilmesi veya başka herhangi bir askeri amaç için kullanılmayacağını” kabul etmiştir. Ayrıca bu anlaşmayla atom enerjisinin sivil kullanımı konusunda İran özel Amerikan şirketleri tarafından Tahran’da küçük çaplı araştırma reaktörünün inşasına izin verirken; reaktörün beslenebilmesi için 6 kg’a kadar zenginleştirilmiş uranyum kiralaması için de İran’a izin verilmiştir.¹¹⁰ Böylece İran’ın günümüze kadar etkisini sürdürecektür nükleer programı 1959’da ABD tarafından Tahran Üniversitesine verilen küçük bir reaktörle başlamıştır.¹¹¹

1964 yılında Viyana’da İran, ABD ve IAEA arasında üçlü anlaşma imzalanmış ve böylece İran’ın nükleer enerji kapasitesi IAEA güvencesi altına alınmıştır. Anlaşmanın sağlandığı dönemde Fransa ve Çin’in nükleer testleriyle nükleer silahlanmaya ilgi artsa da İran’ın nükleer araştırmaları pek dikkat çekmiyor; IAEA kontrolünde olduğu için risk teşkil etmiyordu.¹¹² 1967’e gelindiğinde “Tahran’da Nükleer Araştırma Merkezi” kurulması için AMF ile anlaşılmıştır. 1970’lerde ise ülke genelinde on iki nükleer reaktör inşası için “Fransız, Alman ve Amerikan şirketleriyle” anlaşmalar imzalamıştır.¹¹³ Özellikle 1973 Petrol Krizi sonrası kontrolden çıkan petrol piyasasında Şah’ın en önemli araçlarından birisi de nükleer karşılığı petrol satışı politikası olmuştur. Süreçten en çok etkilenen ülkelerden birisi olarak Fransa bu konuda Şah ile ilişkilerin geliştirilmesine odaklanmış ve İran-Fransa arasında “atom karşılığında petrol” anlaşması sağlanmıştır. Daha önce tanık olunmadık bu anlaşma petrole ihtiyaç duyan Batı Almanya, Japonya gibi ülkeleri de harekete geçirmiştir.¹¹⁴ Bir noktada bu durum İran ekonomisi ve en önemlisi dış politikasını şekillendiren petrol nükleer konusunda da İran’ın elini güçlendiren bir koz olarak yerini korumaya devam etmiştir.

¹¹⁰ Alvandi, a.g.e., 2014, s. 130.

¹¹¹ Milani, a.g.e., s. 351

¹¹² Alvandi, a.g.e., 2014, s. 130-1.

¹¹³ Mafinezam ve Mehrabi, a.g.e., 2008, s. 45.

¹¹⁴ Marino Auffant, “Oil for Atoms: The 1970s Energy Crisis and Nuclear proliferation in the Persian Gulf”, Texas National Security Review, 5(3), 2022, s. 60-61.

Önemli petrol gelirine sahip İran'da Şah'a göre 40-50 yıl içerisinde petrol yeterli gelmeyecekti. Bu nedenle "hızla büyüyen nüfusu ve azalan petrol rezervleriyle" İran'a nükleer enerji "yeterli elektrik arzı" için vazgeçilmezdi.¹¹⁵ 1973'te bu düşüncelerini anlatmak için nükleer fizikçi Ekber İtimad'ı huzuruna çağıran Şah, ondan temel bir 'yol haritası' belirlemesini istemiştir.¹¹⁶ Böylece Mart 1974'de Nevruz mesajıyla birlikte nükleer hedeflerini de açıklarken; İran'da Temmuz'da Ekber İtimad liderliğinde İAEK çalışmaya başlamıştır.¹¹⁷ İtimad 1970'lerin ortasına gelindiğinde İran'ın kapsamlı bir nükleer programının ortaya çıktığını belirtmiş; "uranyum madenciliği ve cevher işleme keşifleri" gibi yöntemlerle İran'ın nükleer enerji üretimi için kullanacağı yakıt üzerinde yerli çalışmaların sürdüğünü de ifade etmiştir. Şah ise 23.000 mw olarak belirlediği enerji üretim kapasitesi için Batı Almanyalı özel şirket KWU ile "1200 mw'lık iki reaktör" için; Fransız Framatome şirketi ile 900 mw'lık iki ek reaktör için anlaşmıştır. Buna ek olarak Avrupa konsorsiyumu olan Eurodif'in Fransız uranyum zenginleştirme tesisine ise 1 milyar \$ değerinde yatırım yapmıştır.¹¹⁸ Böylece Batı teşviği ile başlayan nükleer enerji çalışmalarında İran kendi kaderini belirleyebilecek ve kaynak konusunda bir sıkıntı yaşanması engellenebilecekti. En önemlisi ise Batı'nın her an müdahaleye dönüşebilecek desteği minimize edilebilecekti.

1977 yılında İAEK'nun 1500'den fazla çalışanı vardı ki bunlar Şah'ın izniyle devlet çalışanları arasında en yüksek maaşı alıyorlardı. Ayrıca İranlı nükleer uzmanların eğitim masraflarını da Şah üstleniş; İran'da ve dünya çapında uranyum araştırmalarının yürütülmesini sağlamış ve ülke çapında birçok Araştırma merkezleri kurmuştur. İAEK ise bu merkezlerin en fazla finanse edileni olmuştur.¹¹⁹ İran'ın bu nükleer güç olma hedefi ABD'de tehdit olarak algılanırken Kissinger bu konu yüzünden Şah'ın ABD'den uzaklaşmasını da istemiyordu. Böylece reaktörlerin satışına izin vermeyi kararlaştırırken diğer parçaların satışını zorlaştırmayı planlamıştır. Daha sonrasında da devrimin gerçekleşmesi çalışmaları yavaşlatmıştır. Böylece İran'da nükleer enerji tamamlanamayan bir rüya olarak kalmıştır.

¹¹⁵ Bayondor, a.g.e., 2019, s. 69-70.

¹¹⁶ Milani, a.g.e., s. 351.

¹¹⁷ Alvandi, a.g.e., 2014, s. 132.

¹¹⁸ Iran Watch, "A History of Iran's Nuclear Program", 09.08.2016, <https://www.iranwatch.org/our-publications/weapon-program-background-report/history-irans-nuclear-program>, 22.12.2022.

¹¹⁹ Milani, a.g.e., s. 351.

2.1.3. Bölgesel Güç Mücadelesi ve Meşruiyet

Şah'ın tahta çıkmasından sonra içerde ve dışarda planladığı ya da gerçekleştirdiği politikaların temelini meşruiyet oluşturmuştur. Özellikle de petrol gelirlerinin artması ve böylece silahlanmaya verdiği ağırlıkla bölgesel güç mücadelesinde kazanacağı meşruiyet büyük bir hamle olarak kabul edilmiştir. Daha önce de bahsedildiği üzere Muhammed Rıza Pehlevi dönemi dış politikasını Soğuk savaş koşulları altında bölgesel güç mücadelesi içerisinde değerlendirmek yerinde olacaktır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında bölgede artan Sovyet tehdidi ABD'yi Ortadoğu'da daha aktif pozisyon almaya zorlamıştır. Bu nedenle her başkan kendi politika anlayışlarına göre Truman Doktrini, Nixon Doktrini gibi çeşitli doktrinler geliştirmeye zorlanmıştır. Bu noktada jeopolitik ve demografik yapısı nedeniyle önemli bir konuma sahip İran göz ardı edilemeyecek fırsatlar kazanmış; bunu kullanmasını da bilmiştir.

Özellikle 1960'lardan devrime giden sürece kadar fırsatları kullanarak “uluslararası itibarını” artıran Şah, aktif bir dış politika yürütmeyi başarmıştır. Bir yanda Soğuk Savaş'ın diğer kutbunu temsil eden “Sovyetler Birliği, Doğu Bloku ve Çin Halk Cumhuriyeti ile ilişkileri geliştirirken”; ABD ve Batı Bloğundan kopmamayı başarmış; CENTO gibi ittifak ilişkileri, silah temini ve petrol gelirlerinin istikrarı için Batı'yla ilişkilerini korumuştur. İsrail ile gelişen ilişkiler öncelikle jeopolitik çıkarlarına uygun olsa da Şah'ın ABD başta olmak üzere batı ile ilişkilerini korumasında önemli faktör olmuştur.¹²⁰ Bu noktada bölgesel güç olma hedefi tüm bu ilişkileri belirleyen önemli bir faktör olmuştur. İlişkilerinde çeşitliliği ne kadar arttırabilirse Batı'ya olan bağlılığını o kadar azaltabileceğine inanan Şah'ın dış politikası da bu politika üzerinden devam etmiştir.

1960'ların ortalarında Basra Körfezi, Şah için önemli dış politika konusu haline gelmiştir. Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdül Nasır'ın Yemen'deki iç savaş gibi “Basra Körfezi'nin çevresindeki birkaç sıcak noktaya” müdahalesi; “SSCB ve Çin'in yanı sıra, İngiliz kolonisi Aden'deki ayaklanma” ve “Umman ve Maskat Sultanlığı'ndaki Dhofar isyanına da yardım”ı Şah ile Nasır'ı bölgesel güç olma konusunda karşı karşıya getirmişti.¹²¹ Bunun dışında Şah'ın İran'ında dış politikanın dönüm noktası ABD Başkanı Nixon ile danışmanı Kissinger'ın Sadabad Sarayı'nda Şah'ı ziyaretleri olmuştur. 1971'de İngiltere'nin bölgeden çekilmesiyle Körfez'de istikrarı sağlamak isteyen ABD yönetimi ile beş ABD başkanı görmüş ve 1962'de Sovyetlerle yumuşattığı

¹²⁰ Amanat, Iran: A Modern History, 2017, s. 774-5.

¹²¹ Bayandor, a.g.e., s. 55.

ilişki sonrası gözünü Körfez’e diken Şah bir araya gelmişti. Beklenildiği gibi de olmuş; taraflar istediğini almıştı. Nixon Körfez’de geliştirdiği doktrin uyarınca istikrarı sağlaması için artan petrol gelirleri ve modernleşme hamleleriyle dikkat çeken Şah’ı seçmiş; “Beni koru” demişti. Böylece İran müşteri olmanın dışında ABD ile partner konumuna gelmiş ve böylece bölgesel meselelerde aktif rol almaya başlamıştı. Nixon doktrini İran’ın bölgedeki öncelikli konumunu su yüzüne çıkarmıştı.¹²²

1971’de Ebu Musa ve Tunb adalarını işgal etmesindeki temel nedeni Şah, 1968’de İngiltere’nin bölgeden çekileceğini ilan etmesi ve ABD’nin de Nixon yönetiminde bölgenin koruyuculuğunu doğrudan üstlenmeyi bıraktığını açıklaması olarak göstermektedir.¹²³ Şah’a göre bu durum çekilme sırasında egemenlik boşluğuna neden olacaktı; bu nedenle işgalle İran bölgede meşruiyetini sağlamıştır. Ürdün’de Kral Hüseyin’in Filistinli savaşçıların ve Suriye ordusu tarafından devrilmeye çalışılması gibi krizlerin yaşandığı bölgede, İran Şah’ının tahtını korumaya devam etmesi Basra Körfezi için de istikrarın anahtarı gibi görülmekteydi. Bu doğrultu da Şah, Mayıs’ta Bahreyn üzerindeki iddiasından çatışmasız vazgeçmesiyle, Mısır ile uzun zamandır kopuk olan ilişkilerini Ağustos’ta yeniden gözden geçirme kararı almasıyla Nixon yönetiminin bölge için hazırladığı plana uyacağını göstermiştir.¹²⁴ Şah da dış politikayı değerlendirirken öncelikli hedefinin bölgedeki komşularıyla iyi ilişkiler geliştirmek olduğunu belirtmiştir.

1973’te Umman Sultanlığı’nın talebi üzerine verdiği askeri destek ve 1975’te Irak Cumhurbaşkanı Saddam Hüseyin ile Cezayir Petrol Konferansı’nda bir araya gelerek orta yol bulma kararı ile bunu nasıl gerçekleştirmeye çalıştığını göstermektedir.¹²⁵ Bu kararın öncesinde Faysal ve Sedat’ın kişisel elçileri, Şah’a Kürt sorununa bulunacak bir çözümün Irak’taki Sovyet nüfuzunun azaltılması konusunda önemli bir koz olacağını belirtmiştir. Şah, Irak’ın alacağı konum nedeniyle şüpheli olsa da müzakereye açık olduğunu da belirtmiştir. Böylece anlaşmaya giden müzakere süreci başlamış ve İran dışişleri bakanı Abbas-Ali Khalatbari, Iraklı mevkidaşı Sa’dun Hammadi ile İstanbul’da gerçekleştirdikleri gizli toplantıda anlaşmaya giden düzenlemeleri belirlemiştir. Bu düzenlemeye göre, Şatt’ül Arap sorunu konusunda sınırın yeniden belirlenmesi

¹²² Alvandi, a.g.e., 2014, s. 28-9.

¹²³ Pahlavi, a.g.e., s. 141.

¹²⁴ Roham Alvandi, “Nixon, Kissinger and the Shah: The Origins of Iranian Primacy in the Persian Gulf”, *Diplomatic History*, 2012, 36(2), s. 357.

¹²⁵ Pahlavi, *Answer to History*, 1980, s. 131-43.

karşılığında İran'ın Kürtler'e verdiği çekmesi istenmiştir.¹²⁶ 5 Mart 1975'te Cezayir Anlaşması¹²⁷ taraflar arasında imzalanmıştır. Anlaşma ile Saddam, “Şah'ın kararlılığını test etmiş ve Kürtlere karşı zaferin bedelinin çok yüksek olduğu sonucuna” varmıştır. Saddam buna ek olarak, “isyancıların ya teslim olmalarına ya da İran'a sığınmalarına izin vermek için bir aylık ateşkese uymayı kabul etti. Daha sonra bir af ilan edildi ve bildirilen birkaç istisna dışında geniş çapta gözlemlendi.”¹²⁸ Bu durum bölgesel anlamda Şah'ın elini güçlendirirken bir yandan da uluslararası arenada Kürtleri yalnız bıraktığı gerekçesiyle eleştiri yağmuruna tutulmaya başlamıştır. Bu anlaşma devrim sonrası süreçte Irak tarafından bozulacak ve İran-Irak Savaşı'nın başlamasına giden yolu aralayacaktır.

Güney Yemen'in saldırı üzerine Suudi Arabistan Kralı Faysal, Şah'tan askeri yardım talep ederken; Şah, saldırıyı durdurabilmek için “uçaksavar silahlarını ve tanksavar geri tepmesiz tüfeklerini” Kral'ın hizmetine göndermiş ve olası “Yemen saldırısı”nda İran'ın havadan Suudi Arabistan destek verebileceğini belirtmiştir.¹²⁹ Daha öncede belirtildiği gibi sürekli artış gösteren askeri harcamalar, İran'ın bölgede tartışmasız lider olmasını sağlamış ve İran'ın gücünün hissedildiği bir bölge olmuştur. Bu durumda İran'ın bölgede özgüvenini arttırırken içerde ve dışarda meşruiyetini de sağlamıştır.

Carter dönemi Şah için Nixon dönemi kadar verimli geçmese de sonunda Carter, “İran, Şah'ın büyük liderliği nedeniyle dünyanın daha sorunlu bölgelerinden birisinde ‘istikrar adası’dır.” ifadelerini kullanmak durumunda kalmıştır.¹³⁰ Daha sonrasında ise Şah ile ilişkisini överek “İkimizi de ilgilendiren bölgesel sorunlar hakkında daha yakın istişare ettiğimiz başka bir millet yok.”¹³¹ Demeyi de ihmal etmemiştir. Ancak Şah'ın bölgesel meselelerde Carter ile görüşmeleri Şah'ın deyimiyle ‘sabah gözyaşı akşam gözyaşı’¹³² şeklinde de ifade edilebilir.

¹²⁶ Bayandor, a.g.e., s. 68-9.

¹²⁷ 1975 Cezayir Anlaşması'nın tam metnine erişim için: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201017/volume-1017-I-14903-English.pdf>.

¹²⁸ Bayandor, a.g.e., s. 68-9.

¹²⁹ Alvandi, a.g.e., s. 64.

¹³⁰ BBC Documentary, “Iran and the West: The Man Who Changed the World”, Erişim Tarihi: 23 Nisan 2020, <https://www.bbc.co.uk/programmes/b00hmrvt>, 09:30 – 09:43.

¹³¹ Javier Gil Guerrero, Carter Administration and the Fall of Iran's Pahlavi Dynasty: US – Iran Relations on the Brink of the 1979 Revolution, Palgrave Macmillan, 2016, s. 57.

¹³² Donnie Radcliffe, “It Started With Tears . . .” The Washington Post, <https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/1977/11/17/it-started-with-tears/27dbc308-87f1-4ca1-a528-4acd3c46e222/>, 25/06/2021.

Tüm belirtilen durumlar ışığında Muhammed Rıza Pehlevi dönemi İran dış politikası bir süreç işi olarak görülebilir. 1960'lardan itibaren artan petrol gelirleri beraberinde modernleşmeyi getirmiştir. Bu modernleşme hamlesinin ise en önemli adımları askeri alanda etkisini göstermiş ve dış politikayı da etkilemiştir. Yapılan yeniliklerle bölgenin en güçlü askeri yapısına sahip olan İran bölgesel güç olma yolunda önemli bir fırsat yakalamış; bölge de kendini gerçekleştirdiği dış politika hamleleri ile yerini sağlamlaştırmış ve meşruiyetini sağlamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AYETULLAH HUMEYİNİ DÖNEMİ İRAN DIŞ POLİTİKASI (1979-88)

1978 yılının sonlarında İran’da Pehlevi monarşisinin siyasal konumu geniş çaplı ayaklanmalara neden olmuştur.¹³³ İran’ı devrime götürecek bu ayaklanmaların başlıca nedenleri Şah’ın Batı ile sıkı ilişkileri, İran siyasetinde görülen emperyalist etki, giderek bozulan ekonomik koşullar ve İran’da Batılı normlar ve modernleşme girişimleri olmuştur.¹³⁴ Bu koşullar altında 1979 yılında Ayetullah Humeyni’nin tartışmasız liderliğinde toplumun farklı kesimlerinden insanların katılımıyla İran İslam Devrimi gerçekleştirilmiştir.¹³⁵ Bahsi geçen liderlik siyasal olmaktan daha ziyade dini bir liderlik konumundaydı ve kendisi de herhangi bir siyasal pozisyona sahip değildi. Yüce Ayetullah olarak ülke hakimiyetinin mutlak kontrolüne sahip Humeyni; cumhurbaşkanları, başbakanlar gibi siyasi makamlar değişse de yaşanabilecek “siyasi kargaşadan sağlam ve uzak” kalabilmekteydi.¹³⁶ Dış politikanın belirleyicilerinden birisi de Humeyni bünyesinde ortaya konulan bu yeni statü ve işlevleri olmuştur.

Devrimle elde edilen zafer, ülkede İslam ve cumhuriyet bağlamında İran İslam Cumhuriyeti ile “yeni bir devrimci düzenin kurulmasını” sağlamıştır.¹³⁷ Elbette kurulan yeni düzen iç politikayı ilgilendirse de dışarıda da meşruiyeti aldığı uluslararası bir ilişkiler ağının ortadan kaldırılmasına ve tabi olarak dış politika anlayışının değişmesini de beraberinde getirmiştir.¹³⁸ Dış politikada İslam ve devrim ideolojisi ile yeni İran kimliği oluşturulmuş; kısa, orta ve uzun vadeli çıkarlar İran dış politikasının yeniden şekillendirilmesini sağlamıştır. Ancak daha sonraki süreçte uluslararası arenada devrim sonrası İran’a karşı alınan pozisyon ve yaşanan bölgesel ve uluslararası krizler; İran İslam Cumhuriyeti’nde dış politika anlayışı devrimci ilkesi aynı kalsa da konjonktürel değişimlerden geçmesine yol açmıştır. Yani idealizm ile pragmatizm arasında dengenin kurulması meselesi devrim sonrası dış politikada çıkarlar ve ulusal güvenliğin temininde büyük önem arz

¹³³ Maziar Behrooz, “Iran after Revolution (1979-2009)”, Touraj Daryae (Ed.), The Oxford Handbook of Iranian History, Oxford University Press, New York, 2012, s. 365.

¹³⁴ Ünal Gündoğan, “Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme”, Ortadoğu Analiz, 3(29), 2011, 94.

¹³⁵ Behrooz, a.g.e., s. 365.

¹³⁶ Mary Baker Eddy, Spiritual Leaders and Thinkers: Ayatollah Ruhollah Khomeini, Philadelphia, Chelsea Publishers, 2005, s. 57-8.

¹³⁷ Mohammad Javad Zarif, “What Iran Really Wants: Iranian Foreign Policy in the Rouhani Era”, Foreign Policy, 93(3), 2014, s. 52.

¹³⁸ Anoush Ehteshami, “Iran’s International Relations: Pragmatism in a Revolutionary Bottle”, The Iranian Revolution at 30, Washington, The Middle East Institute, 2009, s. 127.

etmektedir. Ancak ideolojik yanı asla göz ardı edilememektedir.¹³⁹ Ehteshami de İran’da yeni ortaya çıkan rejimden bahsederken “karmaşık bir yapı”ya sahip olduğunu “popülist Üçüncü Dünyacılığın idealleri, Şii siyasi doktrinlerinin unsurları, laik ve dini yasal yapılar ve cumhuriyetçiliğin ilke ve kurumları” vurguladığını belirtmiştir. Ayrıca kendi içindeki “ideoloji ve pragmatizm, devrimcilik ve konformizm; küreselcilik ve izolasyonizm; çoğulculuk ve otoriterlik; istisnacılık ve evrenselcilik” gibi ikilemler¹⁴⁰ dış politikada da kendini göstermiştir.

Devrimle rejim değişikliğine giden İran’da rejimle birlikte dış politikada da değişimler yaşanmıştır. Tarih boyu jeostratejik öneme sahip olması nedeniyle pek çok emperyalist devletin hedefi olan İran’da devrim sonrasında da durum değişmemiştir. Şah dönemi kadar olmasa da petrol geliri dış politikasını belirleyen öncüllerden birisi olmaya devam etmiş, bölgesel güç mücadelesindeki hedeflerini de bırakmamış; sadece kimlik değiştirmişti. Ayrıca Devrim sonrası dış politika dendiğinde akıllara tek bir yaklaşımın gelmemesi gerekmektedir 1979’dan 1988’e kadar devrim sonrası İran üç dönemde ele alınabilmektedir. İlki devrimin hemen sonrasında Şubat 1979-Haziran 1981 arasında Mehdi Bazargan liderliğinde kurulmuş 1980-1981’de Beni Sadr ile anılan geçici hükümet “yeni İslami elitin sözde liberal” kanadını ortaya koymakta, dış politikayı bu çerçevede ele almaktaydı. İkincisi 1981-84 dönemi, İran dış politikasına “Ne Doğu Ne Batı” sloganının benimsendiği izolasyoncu yaklaşımın egemen olduğu bir dönem olmuştur. Son dönem ise 1984-1989 arasında pragmatik dış politika benimseyen reformist grubun egemenliğini kazandığı dönem olmuş; dış güçlerle iletişim artmıştır. Ama her şeyin ötesinde tüm hükümetlerin sınırlarını belirleyen bir güç Humeyni ve onun dış politika anlayışı olmuştur.¹⁴¹

3.1. Humeyni ve Dış Politika Anlayışı

İran İslam devrimi sonrası dış politikasını anlayabilmenin en önemli yolu devrime öncülük etmiş Humeyni’yi ve İslami öğretilerini bilmek önem arz etmektedir. Çünkü İran’ın dış politikası uzun vadede bütünüyle İslami öğreti ve değerlere dayanan İslami devrim ideolojisi olarak

¹³⁹ Kayhan Bazargan, “The Geopolitical Factor in Iran’s Foreign Policy, The Iranian Revolution at 30, Washington, The Middle East Institute, 2009, s. 135.

¹⁴⁰ Anoushiravan Ehteshami, İran: Stuck in Transition, Routledge, Londra & New York, 2017, s. 28.

¹⁴¹ Maziar Behrooz, “Trends in the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran, 1979-1988”, **Neither East Nor West: Iran, the Soviet Union and the United States**, Nikki R. Keddie and Mark J. Gasiorowski (Ed.), New Heaven & Londra, Yale University Press, 1990, s. 13-4.

belirlenmiştir.¹⁴² Bu kapsamda dış politikada İran'ın ihtiyaç duyduğu kimlik idealizm, ideolojiklik, adalet, uluslararası sistemin adaletsizliğine karşı meydan okuma, ulus-aşırı ümmetçilik yorumu geliştirme, İslam ümmetine karşı sorumluluk düşüncesi, müstekbir-mustazaf ayrımı ile ezilenlerin çıkarlarının savunulması, kurtuluş hareketleri için destek, İslam dünyasına devrim ihracının sağlanması, adil uluslararası sistemin inşası ve emperyalist sisteme karşı mücadele prensipleri ile oluşturulmuştur.¹⁴³ Ancak bu prensipler belirlenirken Humeyni ve destekçileri tarafından “Carter’ın Köpeği (Sag-e Carter)” olarak görülen Şah ve destekçileri, devrimin Batı tarafından Humeyni’yi başa geçirmek için gerçekleştirdiği komplo teorilerini yükseltmeye başlamıştı.¹⁴⁴ Hatta o kadarki BBC’de yayınlanan bir haberde Humeyni’nin devrimden iki hafta önce Fransız yetkililer aracılığıyla ABD yönetimiyle bağlantıya geçtiği belirtilmiştir. Bu dolaylı görüşmede Şah’ın ülkeden çıkarılıp kendisinin salimen İran’a ulaşmasını sağlamak için ABD’den destek isteyen Humeyni, bu destek sağlanırsa devrim sonrasında ABD ile ilişkilerin daha pozitif geçebileceğini de ifade etmiştir.¹⁴⁵ Ancak bu ifadeler sadece komplo teorisi olmaktan ileriye geçememiştir.

Devrimin temel dinamiklerinden birisi olarak antiemperyalist mücadelenin desteklenmesi devrim sonrasında da etkisini korumaya devam etmiştir. Ayetullah Humeyni’nin açıklamaları da bu durumu destekler nitelikte olmuştur: *“Süper güçlere karşı durmak bizim görevimizdir ve aydınlarımızın Batılılaşma veya Doğululaşma hayranlığından vazgeçip İslam ve milliyetçiliğin dosdoğru yolunu izlemeleri sayesinde karşı duracak gücümüzde bulunmaktadır.”* Ayrıca emperyalist güçler arasında bir ayrımın olmadığını ifade eden Humeyni, *“Batı dünyasına, Amerika, İsrail ve Siyonizm tarafından yönetilen yiyicilere karşı savaştığımız gibi, uluslararası komünizme karşı da savaşıyoruz. Sevgili dostlarım, bilmelisiniz ki, komünist güçlerden gelen tehlike Amerika’dan daha az değildir ve Amerika’nın tehlikesi öyledir ki, en ufak bir ihmali gösterirsek helak oluruz. Her iki süper güç de mazlum milletlerin yok edilmesi için ayağa kalktı ve dünyanın mazlum halklarını desteklemeliyiz.”* ifadelerini kullanmaktan da çekinmemiştir.¹⁴⁶ Küçük ve

¹⁴² Sermin Przewczek, “Iran’s Foreign Policy under President Rouhani: Pledges versus Reality”, Ortadoğu Analiz, 5(57), 2013, 65.

¹⁴³ Alireza Azghandi ve Hamid Sarmadi, “Jangh-e Tahmili va Ta’sir-e an bar Taqyir-e Ghoftaman-e Seyaset-e Kharaje-e Iran (Dayatılan Savaş ve İran’ın Dış Politika Söyleminin Değişimine Etkileri)”, International Journal of Nations Research, 1(10), 2016, s. 2.

¹⁴⁴ Fred Halliday, “The Iranian Revolution: Uneven Development and Religious Populism”, State and Ideology in the Middle East and Pakistan, Fred Halliday ve Hamza Alavi (Ed.), Londra, Macmillan Education, 1988, s. 52.

¹⁴⁵ Kambiz Fattahi, “Two Weeks in January: America’s secret engagement with Khomeini”, BBC News, 3 Haziran 2016, <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-36431160>, 01.12.2019.

¹⁴⁶ Ayetullah Humeyni, “We Shall Confront the World with Our Ideology”, MERIP Reports, 1980, 88, Iran’s Revolution: The First Year, s. 23.

Büyük Şeytan'ın ideolojik hilelerine düşmeden “yeni düzen” çağrısı önem kazanmaktaydı. Bazargan Hükümeti'nin göreve başlamasının ardından ilk iş olarak kabine ve devrim konseyi tarafından İran'a “bağılantısız” dış politika uygun görülmüş; hatta atanan ilk Dışişleri Bakanı Kerim Senjabi İran'ın bağılantısız ve tarafsız politikayı takip etmesi gerektiğini vurgulamıştı. Humeyni'de bir konuşmasında bu politikayı desteklemiş ve “Bir millet hep beraber ağılıyorsa İslami Cumhuriyeti istediği içindir, ...” Çünkü Doğu ya da Batı'nın ideolojisi emperyalist hileleri temsil etmektedir. Bağılantısız hareket de başarılı olmak istiyorsa iki tarafın da ideolojisinin dışında bağımsız bir pozisyon elde etmeyi öğrenmelidir.¹⁴⁷

Aslında devrimin başında her şey Bazargan için güzel gitmekteydi. Humeyni kendisine Şah'a karşı aldıkları pozisyon dolayısıyla saygı duyuyordu. Bu nedenle de dokuz ay kadar devam edecek geçici hükümetin başına geçirmiş; kendisi de Ayetullah Taleqani gibi din adamları ile İbrahim Yazdi (dışişleri bakanı) ve Abbas Emir İntizam (başbakan yardımcısı) gibi Amerika'da eğitim almış aydınlardan oluşan etkili bir hükümet kurabilmiştir.¹⁴⁸ Ancak zamanla içerde Humeyni ile hükümet arasında ayrılıklar ortaya çıkmıştır. İçerde yaşanan bu fikir ayrılıkları dış politikada da farklı fikirlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bazargan devrimin antiemperyalist ortamı içinde “Büyük Şeytan” olarak anılan ABD ile “eşit ilişki” inşa edebilme hedefini savunurken; Humeyni ABD'den tamamen ayrışan bir ilişkiyi hedeflemekteydi. Humeyni'ye göre ABD ile İran'ın ilişkisi “ezilen (mazlum)” ile “tiran (zalem)”, “yağmacı (ghaarat-gar)” ile “yıkılmış bir kurban (ghaarat-shodeh)” ilişkisiydi. Ayrıca ABD'nin İran'ın petrolüne ihtiyacı vardı; İran'ın ABD'ye değil. Zaten Bazargan hükümetinin ömrü de bundan sonrasında uzun sürmedi. “Bazargan ve Yazdi arasında Amerikan ulusal güvenlik danışmanı Brzezinski ile görüşme”, Huccetülislam Khoeiniha'nın liderliğindeki “militan Müslüman öğrenciler” tarafında öğrenilince¹⁴⁹, 4 Kasım 1979 tarihinde ABD Büyükelçiliği'nde 444 gün sürecek rehine krizi başlamış oldu. Bir süre müdahale etmeden krizin gidişatını takip eden Humeyni, sonrasında öğrencilerin haklı olduğunu ifade ettiği şu açıklamayı yapmıştır: “*Gençlerimiz tarafından işgal edilen bu merkeze (ABD büyükelçiliği) gelince, buranın casusluk ve komplo için bir sığınak olduğu konusunda*

¹⁴⁷ Bayram Sinkaya, “Devrimden Günümüze İran Dış Politikasının Dönüşümü”, Mülkiyeliler Birliği Dergisi, 2005, 247, (5-6), s. 29.

¹⁴⁸ James A. Bill, The Eagle and the Lion: The Tragedy of American-Iranian Relations, ABD, Yale University Press, 1988, s. 264-5.

¹⁴⁹ R. K. Ramazani, Independence without Freedom: Iran's Foreign Poolicy, Charlottesville and London, University of Virginia Press, 2013, s. 72.

bilgilendirildim.”¹⁵⁰ Amerikalı ve İsrailileri ülkeye sokmaya çalıştığı suçlamasıyla Bazargan’da istifaya zorlandı ve geçici hükümetin miadı tamamlanmış oldu.¹⁵¹

Bazargan’ın istifası sonrasında Humeyni’nin Paris’te kaldığı süre içerisinde Batı basını ile ilişkilerini düzenleyen, İslam kimliğinin savunulması kadar din kurumlarının artan etkilerine karşı bir duruşa sahip Ebul Hasan Beni-Sadr 1980’de İran İslam Cumhuriyeti’nin ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Ancak Beni-Sadr da bu makamda uzun süre kalamayacaktır.¹⁵² Ancak bu sefer mesele içten değil dıştan gelmişti. Zaten rehine krizi nedeniyle içerde yaşanan güç mücadelelerinin üstüne daha cumhurbaşkanlığının altıncı ayında Irak’ın, İran’ın güneybatı ve batı sınırlarından işgale başlaması haberi daha yeni ayakları üstünde yükselmeye çalışan İran’da “soğuk düş etkisi” gerçekleştirmiştir.¹⁵³ Rehinelerin kurtarılması konusunda Batı’nın yetersiz kalması Beni-Sadr’ın da sorunu çözme konusunda yetersiz kalmasına neden olmuş; içerde iç hesaplaşmalar devam ederken “ayakta kalabilmek uğruna” Beni-Sadr, savaşa girmiş bulunmuştur.¹⁵⁴

Eski bir tarihi bulunan İran-Irak anlaşmazlığı Şah zamanında 1975’de Cezayir Anlaşması ile tatlıya bağlanmıştı. Ancak devrim sonrasında Batı destekli Şah Hükümetinin yerine radikal Şii bir din adamının gelmesi ve İslam Cumhuriyeti’ni ilan etmesi Şii çoğunluklu Irak’ta Sünni Baas rejiminin işlerini zorlaştırmaktaydı. Devrim nedeniyle hazırlıksız yakalayacağını düşünen Saddam ani bir saldırı kararıyla 22 Eylül 1980 tarihinde petrol üretim havzası Huzistan’ın kara sınırlarından itibaren işgale başlamış ve İran hava üstlerini vurmuş; Hürremşehr’e kadar da işgalini devam ettirmiştir. Ordunun tarafından planlanan ve yürütülen “geleneksel savaşı Pasdaran ve Basij’in devrimci coşku” İran kuvvetlerini harekete geçirmiştir.¹⁵⁵ Eski rejimin yaptığı anlaşmaların bozulduğunu ifade etse de Humeyni yönetimi Cezayir Anlaşması’nı ihlal edecek bir hareket girişmemiştir. Tersine anlaşma karşı taraf eliyle bozulmaktaydı. 1981’de karşı atağa geçen İran kısa sürede kaybettiği toprakları geri almakla kalmamış, İran’da işgale geçmiştir.¹⁵⁶ Humeyni ve taraftarlarından destek almayı başaramayan Beni-Sadr ise tecrit edilmiş ve 1981’de de Humeyni

¹⁵⁰ Abbas Amanat, *Apocalyptic Islam and Iranian Shi’ism*, Londra & New York, I. B. Tauris & Co Ltd, 2009, s. 199.

¹⁵¹ Maziar Behrooz, “Iran after Revolution (1979-2009)”, Touraj Daryae (Ed.), *The Oxford Handbook of Iranian History*, Oxford University Press, New York, 2012, s. 371.

¹⁵² William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Mehmet Harmancı (Çev.), İstanbul, Agora Kitaplığı, 2008, s. 478.

¹⁵³ Amanat, *Iran: A Modern History*, 2017, s. 962.

¹⁵⁴ Cleveland, a.g.e., s. 478.

¹⁵⁵ Efraim Karsh, *The Iran-Iraq War 1980-1988*, Oxford, Osprey Publishing, 2002, s.

¹⁵⁶ History, “Iran-Iraq War”, <https://www.history.com/topics/middle-east/iran-iraq-war>, (22.05.2022)

tarafından görevden alınmasına onay verilmiştir. Böylece İran'da yeni bir süreç başlamış ve İslamcı grup egemenliğini sürdürmüştür.¹⁵⁷

HARİTA 1: İran-Irak Savaşı başladığında Irak'ın saldırılarının haritasıdır.¹⁵⁸

İran'ın devrime karşı gerçekleşebilecek iç tehditleri bertaraf etmek için oluşturduğu milis gücü DMO (IRGC)'nin devreye girmesi Nisan 1981'de Irak'a karşı zaferi getirmiş ve rejimin, savaşta aktif pozisyon almaya ikna edilmesini sağlamıştır. Böylece savaşın devam eden aylarında Irak kuvvetleri Karun Nehri'ne kadar geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁹ Bir sene sonrasında Nisan

¹⁵⁷Cleveland, a.g.e., s. 479.

¹⁵⁸ Karsh, a.g.e., s. 26.

¹⁵⁹ Britannica, "Iran-Iraq War", <https://www.britannica.com/event/Iran-Iraq-War>, 22.05.2022.

ayının sonlarına doğru İİT, Tunuslu siyasetçi Habib Chatty önderliğinde savaşın tarafları arasında arabuluculuk yapmaya karar vermiştir. Alınan kararla ortaya dört maddelik bir plan çıkartılmıştır. Bu plana göre: “1) Irak’ın Eylül 1980’den beri işgal edilen topraklardan çekilmesi; 2) İİT üye devletleri tarafından sağlanan bir tampon kuvvet oluşturulması; 3) Şattü'l-Arap ihtilafını tahkim edecek uluslararası bir komitenin oluşturulması; 4) İran’ın uğradığı zararları değerlendirecek bir komisyon kurulması” hedeflenmekteydi. Hatta İran’ı ikna yolunda kozun artması için KİK’de “İran için bir tazminat fonu açmaya hazır olduğunu” belirtmiştir. Kendisine karşı oluşan tecridi kırmak isteyen İran, teklifi üç talepleri yerine geldiği sürece kabul edeceklerini zaten amaçlarının sadece kendi topraklarını korumak olduğunu belirtmiştir. Saddam’ın devrilmesi, düşmanlıkların yeniden alevlendirilmesinden sorumlu olduğunu kabul etmesi ve 1980 baharında evlerinden edilen Şiiler’in geri dönüşünü sağlaması taleplerini; Irak yönetimi ise doğrudan reddetmiş ve anlaşma sağlanamamıştır.¹⁶⁰ Hatta bir ay sonrasında İran Hürremşehr’i Irak’tan geri alabilmiş ve karşı işgale karar vermiştir.

HARİTA 2: İran’ın İran-Irak Savaşı’nda Irak’a karşı saldırdığı bölgelerin haritası

¹⁶⁰ Pierre Razoux, The Iran-Iraq War, Nicholas Elliott (Çev.), Londra, The Belknap Press of Harvard University Press, 2015, s. 202.

İran'ın karşı işgal kararı, İsrail'in 1982'de Lübnan'a saldırısı sırasında alınmıştır. Ancak İran İsrail karşıtı dış politikası ve mazlum Lübnanlı Şiilerin İsrail karşısındaki durumlarına rağmen savaştan imtina etmemiştir. Hatta Humeyni oradaki mazlumların kurtarılması için önceliğin İran-Irak Savaşı'nda zafer elde etmek olduğunu “Kudüs’e giden yol, Kerbela’dan geçer” ifadesiyle ortaya koymuştur.¹⁶¹ Irak’ta bu karşı saldırıyla stratejik planlarında değişime gitmeye karar vermiştir. Buna göre Irak boyun eğmeye ve daha elinde tuttuğu İran topraklarından çekilmeye karar vermiş; kendi topraklarında savunma hattı kurulmasını planlamıştır. İsrail’in 1982’de Lübnan’ı işgalini de bahane ederek on gün içinde çekilme ve savaşı durdurma vaadinde bulunmuştur. Edindiği kazanımları arttırmak isteyen İran ise bu talebi geri çevirmiştir.¹⁶² Böylece birkaç günden bitecek savaş sekiz yıl sürecek Dayatılan (Zoraki) Savaş (*Jangh-e Tahmili*) haline dönmüştür.¹⁶³

Bu noktada özellikle belirtilmesi gereken bir konu var ki o da İran’ın bu savaşı beğenmediği ve her fırsatta eleştirdiği Şah’ın modernleşme hamlesi sayesinde elinde bulunan askeri mühimmatla gerçekleştirdiği gerçeğidir. Devrim sonrası süreçteki askeri harcamaları konuşmayı da zorunlu

3.2. Devrim Sonrası İran Dış Politikasında Petrol ve Askeri Harcamalar

3.2.1. İran Dış Politikasında Petrol

Petrol gelirlerinin biricik gelir kaynağı olmaya devam ettiği İran, 1979’daki devrimle yeni bir sürece girerken 1973 petrol krizinden sonra ikinci bir petrol krizini de beraberinde getirmiş; “ucuz petrol çağının sona erdiği” pek çok gözlemci tarafından ifade edilmiştir. Buna göre 28 Şubat 1979’da “Ulusal İran Petrol Şirketi (NIOC) Konsorsiyum anlaşmasını tek taraflı olarak” reddetmiş; İran petrolünün üretim ve pazarlamasını kendi tekeline almıştır. Ancak yeni rejimin farklı cenahları arasında petrol üretim politikası noktasında fikir ayrılıkları yaşanmaktaydı. Buna göre ılımlılar ve petrol şirketi “üretimi yaklaşık 4 mb/gün’e ve ihracatı 3,1 mb/gün’e” çıkarmayı önerirken; Tudeh Parti hücreleri gibi hareket eden işçi grupları bu öneriye karşı çıkmış ve yabancı teknisyenlerin ihracı için çabalamıştır. Rejimin diğer cenahlarında ise solcular, yönetim değişikliği talep ederken; dini liderler ve diğer gruplar tarafından desteklenen Devrim Konseyi’ndeki radikaller petROLSÜZ ekonominin kurulabilmesi için günlük petrol üretiminin olabildiğince aza indirilmesini

¹⁶¹ Ray Takeyh, “The Iran-Iraq War: A Reassessment”, Middle East Journal, 2010, 64(3), s. 371.

¹⁶² Karsh, a.g.e., s. 36.

¹⁶³ Azghandi ve Sarmadi, a.g.e.

istemiştir.¹⁶⁴ Devrim öncesiyle karşılaştırıldığında petrol arzı ve güvenliği için tehlike çanları çalmaya başlamıştı. Bu durumda petrol fiyatlarında değişimi beraberinde getirmiştir. 1978’de petrolün işaret fiyatı 12,70 \$ iken; OPEC’in 1979’da aldığı kararla 14,55 \$ olarak belirlenmiştir. Paniğin arttığı ileriki dönemde petrol fiyatı spot piyasada 40 \$ değerini görse de 1982’ye gelindiğinde, hala çok olsa da, varil fiyatı 30 \$ olmuştur.¹⁶⁵

Devrimle birlikte ABD’den uzaklaşan İran’da günümüzde de en önemli araç olan yaptırımlar süreci başlamıştır. Buna göre Carter, İran’dan petrol ithalatını yasaklarken; 8 milyar \$ değerindeki İran’ın mal varlığını da dondurmuştur. Ardından 1980’de ise gönülsüz de olsa benzer yaptırım kararlarını Batı Avrupa’da almaya çalıştı. Ancak İran’la daha fazla bağlantıya sahip Avrupa için bu hiç de kolay olmamıştır.¹⁶⁶ Ancak İran ekonomisi petrol üzerinden tecridi hissetmeye başlamıştır. Saddam’ın İran-Irak Savaşı’nda petrol üretim alanlarını hedef alarak bombalaması da petrol gelirlerinin aldığı hasarı arttırmıştı. Savaşla birlikte kaynak sıkıntısı çekmeye başlayan İran’ın en büyük sınavlarından birisi de petrol olmaya başlamıştı. Ancak bu durum küresel petrol piyasasında yaşanan sorunlar minimum düzeydeydi.¹⁶⁷ Tanker Savaşı’nın başlaması sıkıntının petrol piyasasının geneline yayılmasında etkili olmuştur. 1984’te iki ülke, Basra Körfezi’ndeki petrol tanker gemilerine saldırmaya başladı. İran ayrıca, Kuveyt ve diğer Körfez ülkelerine giden ve bu ülkelerden gelen tankerlere de saldırdı. ABD ve birkaç Batı Avrupa ülkesi, petrol akışını sağlamak için Basra Körfezi’ne savaş gemileri yerleştirmeye teşvik etti. Tarafların petrol ihracatı kapasitesi, hava saldırıları ve boru hatlarının kapatılmasıyla ciddi şekilde azaldı ve bunun sonucunda gelirlerinde ve döviz kazancındaki azalma, ülkelerin ekonomik kalkınma programlarını neredeyse durma noktasına getirdi. Irak’ın savaş çabası açıkça Suudi Arabistan, Kuveyt ve diğer komşu Arap devletleri tarafından finanse edildi ve ABD ve Sovyetler Birliği tarafından zımnen desteklenirken, İran’ın tek büyük müttefiki Suriye ve Libya idi.

3.2.2. Devrim Sonrası İran Dış Politikasında Askeri Harcamalar

Devrim sonrasında Şah’ın askeri harcamalarını eleştirmek her fırsatı değerlendiren rejim, bunun arkasında yabancı güçlerin olduğunu vurgulamaktaydı. İbrahim Yezdi’nin devrimden sonra

¹⁶⁴ Babak Ganji, *Politics of Confrontation: The Foreign Policy of the USA and Revolutionary Iran*, Londra & New York, Tauris Academic Studies, 2006, s. 120.

¹⁶⁵ Venn, a.g.e., s. 39.

¹⁶⁶ Ramazani, a.g.e., 2013, s.74-5.

¹⁶⁷ Britannica, “Iran-Iraq War”.

BM Genel Kurulu'nun yıllık toplantısında yaptığı açıklamada bu çerçevede gerçekleşmiş; Şah döneminde İran'a yapılan silah transferleri, başlıca silah tedarikçisi Batılı ülkelerin emperyalist planları olarak belirtilmiştir.¹⁶⁸ Şah'ın tüm politikalarını terk edeceğini her fırsatta vurgulayan Humeyni, Şah'ın Batı ile askeri teçhizat anlaşmalarını iptal etmiştir. Eldeki teçhizatın da imhası konusunda düşünülürken İran-Irak Savaşı'nın patlak vermesi tüm durumu tersine çevirmiştir. Savaş başladığında süper güçler savaşa hazırlıksız yakalanmış olsa da özellikle ABD tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Rehine krizinde çözüm için herhangi bir askeri ya da siyasi müdahalelere başvuramayan ABD'li siyasiler Irak'ın silahlı işgalini memnuniyetle karşıladılar. Sonuçta işgalle birlikte İran sınırlarını savunmak için askeri mühimmata ihtiyaç duyacak ve ABD'ye bağımlı hale gelecekti ki denildiği gibi de oldu. Sovyetler tarafında ise durum biraz farklıydı.¹⁶⁹

Devrim sonrası Şah'ın askeri siparişlerini iptal etmesi ya da ortak savunma projelerinden çıkılması İran'ın savunma harcamalarının tamamen durduğu anlamına gelmemektedir. Sonuçta eldeki kapasitenin savaşta kullanılması için modernizasyonu ve yeni mühimmat ihtiyacı her gün artmaktaydı. Ancak azalan gelirler nedeniyle sıkıntıları artmaktaydı. Bu şartlar altında pek çok bölgesel ve küresel aktör Irak'ı desteklerken İran'ın destekçileri sadece Libya ve Suriye olmuştur.¹⁷⁰ İran savunmadan saldırıya geçerken, savaş daha da ağırlaşmaya başladı ve yeni bir evreye girmiştir. 1984'ün başlarında, uluslararası hukuka göre yasak olmasına rağmen, Irak önce İran birliklerine, daha sonrasında Irak'ın kuzeyinde sivil Kürtlere karşı kimyasal silah kullanmıştır. Ancak Batı dünyası Saddam'ın bu ihlalini doğrudan kınamadı. Aksine durumun suçlusu İran olarak gösterilmiştir.

Dönemin ABD ve İngiltere yönetimleri, “kimyasal silah üretiminin ana bileşeni olan klor üretimi için bir fabrika da dahil olmak üzere kimyasal silah üretimi için malzeme”yi Irak'a teminini farklı yollarla sağlamıştır. Kimyasal silahların lojistik kullanımı sınırlı olsa da, İran morali üzerindeki etkisi kalıcıydı ve savaşın başında büyük çoğunlukla sağlanabilmiş birlik olgusunu yıkmaya başlamıştır. Yani sonuç olarak Irak'a destekler o kadar artmıştı ki İran, Irak'ı BM'ye kimyasal silah kullanması nedeniyle şikâyet ederken; pek bir taraf bulamamıştır. Sovyetler saldırgan devletlere silah ambargosu kararı alırken bu durum en büyük silah tedarikçisi olduğu

¹⁶⁸ Pirseyedi, a.g.e., s. 34.

¹⁶⁹ Stephen C. Pelletiere, *The Iran-Iraq war: Chaos in a Vacuum*, Praeger, New York, 1992, s.

¹⁷⁰ Britannica, “Iran-Iraq War”.

Irak'a dostluk anlaşmasına rağmen yardım etmeyi reddetmiş ve Irak'ın planlarının suya düşmesine neden olmuştur.¹⁷¹

İran-Irak Savaşı'nın, İran için askeri ihtiyaçları göz önüne sererken, tedarikçilerin yukarıda da belirtildiği gibi sınırlı olması İran'ı farklı yollardan silah teminine zorlamıştır. Bunlardan en önemlisi İran-Kontra ya da İrangate olarak adlandırılan skandal olmuştur. Buna göre 1985'in başlarında, NSC başkanı Robert C. McFarlane, Amerikalı rehinelere kurtarılabilmek için "İran'a tanksavar ve uçaksavar füzelerinin satışını üstlendi". Ardından tekrar gerçekleştirilen silah satışı, İran'ın uluslararası terörizmin sponsoru olarak gören ve teröristlerle pazarlığı ya da yardımı reddeden ABD politikasını yerle bir etmişti. İran'ın silahlar için ödediği 48 milyon \$'ın bir kısmı MGK kontralara verilmiştir. "Üçüncü taraf ülkelerden kontralar için de yardım istendi ve sağlandı, bu da onlardan olası karşılıksız taleplere zemin hazırladı. Bu faaliyetler Boland Değişikliğini ihlal etti."¹⁷² Böylece İran ihtiyacı olan silahları temin edebilmişken; ABD'de kontralar için gelir elde etmiştir. Ancak yasal olmayan bu süreç fazla gizlenemedi. Amerikan basını, başkanlığının geri kalanı konusunda Reagan'ın peşine düştü. Başkanın kendisinin atadığı Tower Komisyonu (Texas Senatörü John Tower tarafından yönetilen), Reagan'ın bu skandalda, altında çalışanların fonları Kontralara yönlendirmesine olanak sağlayacak bir ihlali olduğu kararına varmıştır. 1987'de, skandalın kahramanları - Reagan dahil - ulusal televizyonda yayınlanan bir Kongre soruşturmasında, ifade vermiştir. Bağımsız Hukuk Müşaviri Lawrence Walsh, daha sonraki süreçlerde de devam edecek sekiz yıllık bir soruşturma başlattı. "North, Poindexter ve McFarlane dahil toplam 14 kişi suçlandı."¹⁷³ Skandalın İran tarafında ise antiemperyalist Batı ve ABD karşıtlığı yönetimin meşruiyetini sarsarken suçu Rafsancani'nin üstlenmesi üzerine fazla ses getirmemiştir.

¹⁷¹ Pelletiere, a.g.e., s.

¹⁷² <https://www.britannica.com/event/Iran-Contra-Affair>

¹⁷³ https://www.history.com/topics/1980s/iran-contra-affair#section_6

	Yıllık Askeri Harcamalar (m \$, Güncel)	GSYİH'daki payı (%)
1979	4993,78	5,8
1980	4874,89	5,3
1981	8121,57	8,2
1982	9703,53	7,9
1983	10550,36	7,1
1984	9926,30	6,4
1985	10706,42	6,5
1986	11741,43	6,1
1987	15263,38	5,9
1988	18889,01	6,3

TABLO 2: İran İslam Cumhuriyeti'nin 1979-88 arası dönemde Yıllık askeri harcamaları ve GSYİH'daki %'lik payı¹⁷⁴

İran-Irak Savaşı'nda Irak'ın maddi ve manevi anlamda Batı tarafından desteklenmesi süreç boyunca İran'ın devrimci kimliğinin diri kalmasına ve uluslararası arenada tecrit konumuna gelmesine neden olmuştur. Savaşın son dönemlerinde tecrit konumu İran'da büyük ekonomik sorunlara yol açmıştır. Bu ekonomik sorunların çözümü için savaş sonrası dönemde Haşimi Rafsanjani hükümeti dış politikada devrimci ideolojiyi pragmatik olarak yeniden gözden geçirmeye başlamıştır. Savaş nedeniyle harap olan İran ekonomisinin yeniden ayaklandırılabilmesi için petrol piyasasının canlandırılması; alt ve üst yapıların yeniden temin edilebilmesi için sermaye ve teknolojinin temin edilmesi uluslararası gerilimin azaltılması ve dünya ile yeni iletişim

¹⁷⁴ SIPRI, "SIPRI Military Expenditure Database", <https://milex.sipri.org/sipri>, 07.09.2022.

kanallarının kurulması gerekliliği görölmüştür. Yani devrimin ikinci on yılında dış politika devrim ideolojisine ekonomik pragmatizm çerçevesinden bakılmasıyla oluşturulmuştur.¹⁷⁵

¹⁷⁵ Azghandi & Sarmadi, a.g.e., s. 12-4.

SONUÇ

Tarihsel devlet geleneği ile bölgenin köklü ülkelerinden olan İran'da bugünü yorumlayabilmeyi sağlayan en önemli imkân geçmiş tecrübelerdir. Özellikle 20. yy'la birlikte dış müdahalelere açık hale gelen İran, bugüne kadar pek çok tarihi kırılmaya sahne olmuş ve sonuçta devlet geleneği hep daim olmuştur. Bu geleneklerin en önemlisi de dış politikada yaşanmıştır. Küresel dünya sistemi değişmiş, büyük güçler, bölgesel güçler değişmiş, ancak dış politika temelleri sabit kalmıştır. Özellikle modern dış politika kültürünün inşa edildiği batıcı olarak tanınan Pehlevi Hanedanlığı ve sonrasında 1979 İslam Devrimi ile başa geçen Batı karşıtı olarak belirtilen yeni rejim bu değişimlerin yaşandığı dönemler olmuştur. Ancak bu değişimler dış politikanın temellerini değiştirmede, yerine koşullara adapte olmuştur.

İran dış politikası Pehlevi Hanedanlığı ve İslam Cumhuriyeti dönemlerinde tarihin getirdiği tecrübelerle antiemperyalist bir dış politika anlayışına sahip olmuştur. Bu dış politika anlayışını uygulama yöntemlerinde yaşanan farklılıklar iki dönemin birbirinden zıt olduğunu zannetmeye yol açmaktadır. Bu noktada belirtilen farklılığın kaynağı çalışmanın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Böylece çalışma içerisinde Muhammed Rıza Pehlevi ve Ayetullah Humeyni dönemleri İran dış Politikasında antiemperyalizm, Harvey'in yeni emperyalizm anlayışı çerçevesinde ele alınmıştır.

Harvey'in yeni emperyalizmi 'gücünü bir ülkenin yönetilmesine ve bu ülke üzerindeki beşeri ve doğal kaynakların siyasi, ekonomik ve askeri amaçlarla seferber edilebilme yeteneğine dayandıran aktörler bakımından ayırt edici bir siyasi proje olarak emperyalizm ile sermayeyi yönetmenin ve kullanmanın önemli hale geldiği bir zaman ve mekân içindeki siyasi-ekonomik sürecin yayılması olarak emperyalizm arasındaki karışımını ifade etmektedir. Siyasi-ekonomik yönleriyle ABD'yi emperyalist olarak gören Harvey'in bu kavramsal yaklaşımı tercih edilmiş ve Muhammed Rıza Pehlevi ve Ayetullah Humeyni dönemleri İran dış politikasını bu çerçeveden incelenebilmiştir. Marxist temelde ortaya çıkmış olan emperyalizm kavramı farklı tanımlara da sahiptir. Kısaca Harvey'in emperyalizm anlayışına göre dış politikanın davranışının emperyalizm çerçevesinde değerlendirilebilmesi için şu koşulları sağlaması gerekmektedir:

- Aktörlerin çıkarları ve sermaye akışının karmaşık ilişkisidir.
- Aktörler kendi çıkarlarını maksimize edebilecekleri avantajları korumak için uğraşmaktadır.

- ABD'nin Soğuk savaş dönemindeki üstünlük mücadelesi ve politikalarının emperyalist olarak belirtilmesi
- Küresel egemenlik noktasında emperyalizmin fitili olarak petrolün kabul edilmesi
- Çıkarlar için doğrudan müdahalelerin vurgulanması
- Uluslararası kurumları çıkarlar çerçevesinde kullanma

İran'ın petrol gücü olarak etkin olması ABD'nin başı çektiği Batı için önemli bir kaynak olarak görülmüştür. Bun nedenle her fırsatta gerçekleştirdiği doğrudan ya da dolaylı müdahalelerle bu kaynağı kontrol etme arzusu ABD'yi ve diğerlerini emperyalist güç olarak ortaya koyarken; İran özellikle petrol gelirlerinin arttığı Muhammed Rıza Pehlevi ve Ayetullah Humeyni dönemlerinde antiemperyalist dış politikayı benimsemeyi zorunlu kılmıştır. Ancak bunu uygulayış şekilleri farklılaşmıştır.

Çalışmanın bulgularından ilki ele alınan her iki lider de antiemperyalist bir yaklaşıma sahip olsalar da dış politika da bunu uygulama yöntemleri Muhammed Rıza Pehlevi ve Ayetullah Humeyni dönemlerini birbirinden farklılaştırmaktadır. Muhammed Rıza Pehlevi emperyalizmle mücadele için emperyalist güçlerin gelir ve silahlarını bölgesel güç olma yolunda kullanmayı; bu bağlamda petrolü siyasal bir araç olarak öne çıkarmayı önemsemiştir. Ayetullah Humeyni ise daha ideolojik olarak emperyalizmle mücadeleye odaklanmakta ve emperyalist güçlerden tamamen tecridi önemsemiştir.

Şah'ın emperyalizmle mücadelede öncelikli planı, onları onların silahıyla yenmek olarak belirlemiştir. Bu bağlamda 1960'larda modernleşme hamlesini başlatmıştır. Bu sürecin hızlanması için petrolün önemli bir araç olduğunu anlamış ve petrolü İran'ın dış politika aracı olarak belirlemiştir. Ancak tek gelirin sadece petrol olması petrol fiyatlarının yükseltilmesi konusunu gündeme getirmiştir. 1960'ların ortalarından beri petrol fiyatlarının bir an önce arttırılması için lobi faaliyetlerini sürdüren Şah, bu konuda Batı'ya karşı hiçbir tehdidi savurmaktan imtina etmemiştir. O kadar ki Kennedy'e 'İran batarsa sizin petrol babaları da batır' demeyi de ihmal etmemiştir. 1973 Arap-İsrail Savaşı sonrası Arap petrol üreticilerinin başlattığı petrol ambargosu petrol krizini ortaya çıkarmıştır. Bu durum ise en çok Şah'ın İran'ına fayda sağlamıştır. Şah ambargolara rağmen üretime ve satışa devam etmiş; gelirlerine gelirler eklemiştir. Bu gelirler ise tam bağımsız bir bölgesel güç olmak isteyen Şah, yönetiminin öncelikli hedefini savunma olarak belirlemesine nede

olmuş ve savunma harcamalarının arttığı bir süreci de beraberinde getirmiştir. Bu harcamalar öyle bir seviyeye varmıştır ki İran, askeri kapasitesi bakımında emperyalist güçleri yakalayacak seviyeye ulaşmaya başlamıştır. Ancak bu süreç ABD tarafından kabul edilemezdi ve öyle de oldu ve Şah’a karşı ABD önderliğindeki Batı’nın eleştirel bir konuma gelmesine yol açmış ve müdahaleye hazırlıklar başlamıştır. Bu askeri harcamaların dışında İran petrolü nükleer enerjide başlatılan hareketin de antiemperyalist bir dış politikayı desteklemesini sağlamıştır. O kadar ki ‘nükleer için petrol’ satışı ile 1973 Petrol Krizi sonrasında Fransa gibi emperyalist Batılı devletleri ABD’ye rağmen İran ile ilişkiler geliştirmeye itmiştir. O kadar ki ABD’de bu duruma kayıtsız kalmamış İran’a gerçekleştirilecek nükleer reaktör satışı noktasında sorunlar çıkarmaktan vazgeçmiştir. Bu sayede emperyalizme karşı kazanan Şah yönetimi olmuştur. Bu durum günümüzde İran’a zor zamanlar yaşatsa da İran’dan doğrudan vazgeçilmesini de engelleyebilmektedir.

Şah döneminde İngiltere’nin bölgeden çekilmesi İran’ın bölgesel güç olma yolunda elini güçlendirmiştir. Dış politikası da bu bağlamda yeniden şekillenmiştir. Bölgede güç kazanabilmek için tarihten gelen düşmanlıklarını bile bir kenara bırakmış ve Irak yönetimi ile anlaşmaya varmış, yardım isteyen komşularına güçlü askeri kapasitesi ile destek olmayı da ihmal etmemiştir. Dhofar’a asker göndermiştir. Diğer komşularıyla da sorunsuz bir süreç geçirmek üzerine poltiaklar yürütmüştür. Bunu sürekli koruyabilmek için ABD’nin bölgedeki ihtiyaçlarını kullanmayı da ihmal etmemiş; ABD’nin özellikle Nixon yönetimi döneminde kendisine şahsen yalvarmasını da sağlamıştır. Daha çok petrol satıp daha fazla askeri kapasiteyi arttırmayı vurgulamaya başlamıştır. Ayrıca bu yaklaşım petrokimya ve nükleer konularını da gündeme getirmiştir. Böylece İran, bugüne kadar devam eden nükleer araştırmaların temelini emperyalistleri kullanarak elde etmiş ve böylece arttırdığı özgüven ileriki nükleer çalışmalarını da gündeme getirmiştir.

1979 İslam devrimi ile başa geçen Ayetullah Humeyni ise, Şah’ın tam tersi bir konumdan İran siyasetine oturmuştur. Ancak bu tam bir farklılık olarak kabul edilmemelidir. Humeyni’nin de önceliği antiemperyalist bir dış politika sürdürmektir. Ancak uygulama noktasında Şah’tan farklılaşarak büyük ve küçük şeytan olarak Batı ve Doğu emperyalizmine karşı net bir tecrit politikası benimsemeyi tercih etmiştir. Bu bağlamda emperyalizm aracı olarak gördükleri Şah’ın savunma harcamalarını iptal etmiş, rehine krizinin yaşanmasına ses çıkarmamıştır. Ancak İran-Irak Savaşı bu durumun farklı devam ettiğini de göstermiştir. Başta antiemperyalist gerekçelerle

anlaşmaları iptal edeceğini belirten Humeyni yönetimi aslında daha istikrarı sağlayamadığı İran'da bir dış müdahalenin yaşanmasını engelleyebilmek için yani antiemperyalist gerekçe ile Cezayir Anlaşması'nı ihlal edecek bir harekete girişmemiştir. Hatta İran-Irak Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte emperyalist güçlerin ikiyüzlülüğünü daha net gören Humeyni belirli dönemlerde pragmatik davranışa da emperyalizmle mücadelesine bu savaşla birlikte devam etmiştir.

Çalışma boyunca elde edilen ikinci bulgu ise iki dönemin bir dış politika anlayışını farklı yollardan devam ettirdiğidir. Yani devrimle birlikte tecrit savunulmuş ama emperyalistlerin kurduğu uluslararası sistemden kopmayı hiç planlamamıştır. Tersine bu sistemi kullanmayı denemiştir. Bu yüzden BM'den kopmamış, hatta devrimden hemen sonraki süreçte İbrahim Yazdi, BM'de devrim ve İslam Cumhuriyeti'ni anlatmıştır. Daha sonrasında da BM düzeninden çıkmak yerine İran BM'de üst düzey yönetici ve diplomatlar ile temsil edilmeye günümüze kadar da devam etmiştir. Hatta İran-Irak Savaşı'nda Irak'ın kimyasal silah kullanmasını BM'ye taşımış ve Irak'ı cezalandırmalarını talep etmiş; uluslararası sistemin işleyişini kullanarak antiemperyalist bir mücadeleye devam etmişlerdir. Yani rejim değişikliği dış politikada tam bir kırılmayı değil; yön değiştirmeyi getirmiştir.

Çalışmanın üçüncü ve son bulgusu ise küresel ve bölgesel bağlamda yaşanan olaylar iki lider içinde dış politika anlayışını yeniden ele almaya zorlamıştır. Mesela yukarıda da belirttiğim gibi İngiltere'nin bölgeden çekilmesi, ABD'de değişen başkanların sahip oldukları farklı İran politikaları, soğuk savaş koşulları, ülkelerde yaşanan devrim ya da darbeler, gibi durumlar liderlerin duruma göre konum almasını zorunlu kılmıştır.

Humeyni dönemi rehine krizi, devrimin meşruiyeti için desteklenirken; İran-Irak Savaşı'nda askeri ihtiyaçları için ABD'li yetkililerle gizli anlaşmalar yapan ve İran-Kontra'yı gündeme getiren aynı Humeyni yönetimi olmuştur. Hatta komplo teorilerine göre devrimden iki hafta önce ABD ile bağlantıya geçip destek isteyen de aynı yönetimdi. Ancak bu durum kesin bir değişiklikten ziyade anlık değişiklikler olarak görülebilmektedir.

Çalışma ile edindiğim bu sonuçlar ışığında diyebilirim ki Muhammed Rıza Pehlevi ve Ayetullah Humeyni dönemi İran dış politikası antiemperyalist bir anlayışa sahiptir. Ancak bu anlayış; küresel ve bölgesel koşullardan etkilenmekte, farklı şartlar farklı antiemperyalist

anlayışları ortaya koymalarına neden olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında günümüz İran'ını da bu tecrübeler üzerinde değerlendirmek İran'ı daha iyi anlamak için faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

ABRAHAMIAN, Ervand; **Iran Between Two Revolutions**, Princeton University Press, Princeton & New Jersey, 1982.

ABRAHAMIAN, Ervand; **Radical Islam: The Iranian Mojahedin**, I.B. Tauris, Londra, 1989.

ABRAHAMIAN, Ervand; **Khomeinism: Essays on the Islamic Republic**, University of California Press, Berkeley, 1993.

ADIB-MOGHADDAM, Arshin, “Islamic Utopian Romanticism and the Foreign Policy Culture of Iran”, **Critique: Critical Middle Eastern Studies**, 2005, 14(3), s. 265-92.

AFKHAMI, Gholam Reza; **The Life and Times of the Shah**, University of California Press, Londra, 2009.

Al Jazeera English; **I Knew Khomeini: Featured Documentary**, <https://www.aljazeera.com/program/featured-documentaries/2017/11/14/i-knew-khomeini>, (16.12.2019)

ALVANDI, Roham; “Nixon, Kissinger, and the Shah: The Origin of Iranian Primacy in the Persian Gulf”, **Diplomatic History**, 2012, 36(2), s. 337-72.

ALVANDI, Roham; **Nixon, Kissinger and the Shah: The United States and Iran in the Cold War**, Oxford University Press, New York, 2014.

AMANAT, Abbas; **Apocalyptic Islam and Iranian Shi’ism**, Londra & New York, I. B. Tauris & Co Ltd, 2009.

AMANAT, Abbas; **Iran: A Modern History**, Yale University Press, New Haven & Londra, 2017.

AP Archieve, “UPITN 17 5 78 Pahlavi Shah of Iran Interviewed on a Range of Subjects”, Erişim Tarihi: 21 Nisan 2020, https://www.youtube.com/watch?v=MlECblyWAYY&t=25s&ab_channel=APArchieve .

ARI, Tayyar; **Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, Alfa, İstanbul, 2005.

ARJOMAND, Said Amir; **The Turban for the Crown: the Islamic Revolution in Iran**, Oxford University Press, Oxford & New York, 1988.

ARSHAD, Luna; “Internal Dynamics of Iran’s Foreign Policy”, **Pakistan Horizon**, 2004, 57(1), s. 47-53.

ATAEI, Farhad ve Seyed Ali Monavari; “Continuity and Change in the Construction of Enemy Image in Pre-Revolutionary Iran”, **Iranian Review of Foreign Affairs**, 2013, 4(3), s. 119-40.

ATEŞ, Davut; **Uluslararası Politika: Dünyayı Anlamak ve Anlatmak**, Dora, Bursa, 2014.

AUFFANT, Marino; “Oil for Atoms: The 1970s Energy Crisis and Nuclear proliferation in the Persian Gulf”, **Texas National Security Review**, 5(3), 2022, s. 60-81.

AZGHANDI, Alireza ve Hamid Sarmadi; “The Imposed War and Its Impact on Changing the Discourse of Foreign Policy (*Jangh-e Tahmili va Ta’sir-e an bar Taqyir-e Ghoftaman-e Seyaset-e Kharaje-e Iran*)”, **International Journal of Nations Research**, 2016, 1(10), s. 1-15.

BAKHASH, Shaul; “Iran’s Foreign Policy under the Islamic Republic, 1979-2000”, **Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers**, L. Carl Brown (Ed.), I.B. Tauris, Londra & New York, 2004, s. 247-58.

BAYANDOR, Darius. **The Shah, the Islamic Revolution and the United States**, Palgrave Macmillan, İsviçre, 2019.

BAYAT, Mangol; “The Iranian Revolution of 1978-79: Fundamentalist or Modern?”, **Middle East Journal**, 1983, 37(1), s. 30-42.

BAZERGAN, Kayhan; “The Geopolitical Factor in Iran’s Foreign Policy”, **The Iranian Revolution at 30**, Washington, The Middle East Institute, 2009.

BBC Documentary; “Iran and the West: The Man Who Changed the World”, <https://www.bbc.co.uk/programmes/b00hmrvt>, Erişim Tarihi: 23.04.2020.

BEHESTANI, Majid ve Mehdi Hedayati Shahidani; “Twin Pillars Policy: Engagement of US-Iran Foreign Affairs during the Last Two Decades of Pahlavi Dynasty”, **Asian Social Science**, 2015, 11(2), s. 20-31.

BEHROOZ, Maziar; “Trends in the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran, 1979-1988”, **Neither East Nor West: Iran, The Soviet Union and the United States**, Nikkie R. Keddie ve Mark J. Gasiorowski (Ed.), New Heaven & Londra, Yale University Press, 1990.

BEHROOZ, Maziar; “Iran after Revolution (1979-2009)”, **The Oxford Handbook of Iranian History**, , Touraj Daryaee (Ed.), Oxford University Press, New York, 2012, s. 365-89.

BERLIN, Donald L.; “India-Iran relations: A Deepening Entente”, **Asia-Pacific Center for Security Studies**, 2004, s. 1-7.

BILL, James A.. **The Eagle and the Lion: the Tragedy of American-Iranian Relations**, Yale University Press, ABD, 1988.

Britannica, **F-14**, <https://www.britannica.com/technology/F-14>, 22.12.2022.

Britannica, **Imperialism**, <https://www.britannica.com/topic/imperialism>, (03.05.2022).

Britannica, **Iran-Contra Affair**, <https://www.Britannica.com/event/Iran-Contra-Affair>, (01.11.2022)

Britannica, **Iran-Iraq War**, <https://www.britannica.com/event/Iran-Iraq-War>, (22.05.2022)

Britannica, **New Imperialism**, <https://www.britannica.com/topic/New-Imperialism>, (03.05.2022).

BUSH, Barbara; **Imperialism and Postcolonialism**, Pearson Education Limited, Harlow, 2006.

BYMAN, Daniel ve diğerleri; **Iran's Security Policy in the Post-Revolutionary Era**, RAND, Arlington & Pittsburg, 2001.

CAIN, P. J.; "Capitalism, Aristocracy and Empire: Some 'Classical' Theories of Imperialism Revisited", **The Journal of Imperial and Commonwealth History**, 2007, 35(1), s. 25-47.

CAIN, P. J. ve A. G. Hopkins; **British Imperialism: 1688-2015**, Routledge, Londra & New York, 2016.

CARLISLE, Juliet E. ve diğerleri; **The Politics of Energy Crises**, Oxford University Press, New York, 2017.

CHEHABI, H. E.; "The Pahlavi Period", **Iranian Studies**, 1998, 31(3-4), s. 495-502.

CLAWSON, Patrick ve Michael Rubin; **Eternal Iran: Continuity and Chaos**, Palgrave Macmillan, New York, 2005.

CLEVELAND, William L.; **Modern Ortadoğu Tarihi**, Mehmet Harmanlı (Çev.), İstanbul, Agora Kitaplığı, 2008.

DARBY, Phillip ve A. J. Paolini; "Bridging International Relations and Postcolonialism", **Alternatives: Global, Local, Political**, 1994, 19(3), s. 371-397.

EDDY, Mary Baker; **The Spiritual Leaders and Thinkers: Ayatollah Ruhollah Khomeini**, Philadelphia, Chelsea Publishers, 2005.

EHTESHAMI, Anoushiravan; "The Foreign Policy of Iran." **The Foreign Policy of Middle East States**, Raymond Hinnebusch & Anoushiravan Ehteshami (ed.), Lynne Rienner Publication, ABD, 2002, s. 283-310.

EHTESHAMI, Anoushiravan; "Iran's International Relations: Pragmatism in a Revolutionary Bottle", **The Iranian Revolutionat 30**, Washington, The Middle East Institute, 2009.

EHTESHAMI, Anoushiravan; **Iran: Stuck in Transition**, Routledge, Oxon & New York, 2017.

ESFAHANI, Hadi Salehi ve M. Hashem Pesaran; “The Iranian Economy in the Twentieth Century: A Global Perspective”, **Iranian Studies**, 2009, 42(2), s. 177-211.

FARRDUST, Husain ve Ali Akbar Dareini; **The Rise and Fall of the Pahlavi Dynasty Memoirs of Former General Hussein Fardust**, Motilal Banarsidass Publ., Delhi, 1999.

FATTAHI, Kambiz; **Two Weeks in January: America’s Secret Engagement with Khomeini**, <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-36431160>, (01.12.2019).

FISCHER, Michael M. J.; **Iran: From Religious Dispute to Revolution**, The University of Wisconsin Press, ABD, 2003.

FORBES, D. K.; **Geography of Underdevelopment**, Oxon: Routledge, 2014.

GANJI, Babak; **Politics of Confrontation: The Foreign Policy of the USA and Revolutionary Iran**, Tauris Academic Studies, Londra & New York, 2006.

GHOLIZADEH, Shadi ve Derek W. Hook; “The Discursive Construction of the 1978–1979 Iranian Revolution in the Speeches of Ayatollah Khomeini”, **Journal of Community & Applied Social Psychology**, 2012, 22, s.174-86.

GILLEY, Bruce; “The Case for Colonialism”, **Acad. Quest.**, 2018, 31, s. 167-185.

GUERRERO, Javier Gil; **The Carter Administration and the Fall of Iran’s Pahlavi Dynasty: US–Iran Relations on the Brink of the 1979 Revolution**, Palgrave Macmillan, 2016.

GÜNDOĞAN, Ünal; “Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme”, **OrtadoğuAnaliz**, 2011a, 3(29), s. 93-99.

GÜNDOĞAN, Ünal; “1979 İran İslam Devrimi’nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi”, **OrtadoğuAnaliz**, 2011b, 3(30), s. 67-73.

GÜNGEN, Ali Rıza; “Kalkınma, Eşitsizlik ve Yoksulluk”, **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**, Evren Balta (Ed.), İletişim Yayınları, 2018, s. 433-54.

HALLIDAY, “ The Iranian Revolution: Uneven Development and Religious Populism”, **State and Ideology in the Middle East and Pakistan**, Fred Halliday ve Hamza Alavi (Ed.), Londra, Macmillan Education, 1988.

HANSARD; **Guadeloupe Summit Meeting**, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1979/jan/16/guadeloupe-summit-meeting>, (01.12.2019).

HARMON, Daniel E.; **Spiritual Leaders and Thinkers: Ayatollah Ruhollah Khomeini**, Chelsea House Publishers, Philadelphia, 2005.

HARVEY, David; **The New Imperialism**, Oxford University Press, New York, 2003.

HILFRICH, Fabian; “Anti-Imperialism and Anti-Colonialism”, **The Encyclopedia of Empire**, John M. MacKenzie (Ed.), John Wiley & Sons, Ltd, 2016, s. 1-7.

History, **Iran-Contra Affair**, https://www.history.com/topics/1980s/iran-contra-affair#section_6, (01.11.2022) .

History, **Iran-Iraq War**, <https://www.history.com/topics/middle-east/iran-iraq-war>, (22.05.2022).

HOAGL, Jim; **Shah Regrets His ‘Policy of Surrender’**, <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1980/05/27/shah-regrets-his-policy-of-surrender/5db2d433-812d-493c-a15f-0b323a858e97/>, (14.11.2019).

HUMEYİNİ, Ayetullah; “We Shall Confront the World with our Ideology”, **MERIP Reports**, 88, Iran’s Revolution: The First Year, 1980.

HUMEYİNİ, İmam; **Cihad-ı Ekber: Nefsle Mücadele**, Ali Nurhah (Çev.), Akademi Yayınları, İstanbul, 1989.

HUMEYİNİ, İmam; **İslam’da Devlet**, Objektif Yayınları, İstanbul, 1991.

HUMEYİNİ, İmam; **Mektuplar – Mesajlar**, Hamid Algar (der.), Objektif Yayınları, İstanbul, 1991.

HUNTER, Shireen; “Iran’s Policy Toward the Persian Gulf: Dynamics of Continuity and Change”, **Security and Bilateral Issues Between Iran and Its Arab Neighbours**, Gawdat Bahgat & Anoushiravan Ehteshami & Neil Quilliam (ed.), Palgrave Macmillan, 2017, s. 11-38.

HÜLAGÜ, Funda; “Marksizm ve Eleştirel Teoriler”, **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**, Evren Balta (Ed.), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 175-202.

Iran Watch, “A History of Iran’s Nuclear Program”, 09.08.2016, <https://www.iranwatch.org/our-publications/weapon-program-background-report/history-irans-nuclear-program>, Erişim Tarihi: 22.12.2022.

JOHNSON, Robert; **British Imperialism**, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York, 2003.

KARSH, Efraim; **The Iran-Iraq War 1980-1988**, Osprey Publishing, Oxford, 2002.

KEDDIE, Nikki R. (2006). **Modern Iran: Roots and Results of Revolution**, Yale University Press, New Haven & Londra, 2006.

KIELY, Ray; “Capitalist Expansion and the Imperialism–Globalization Debate: Contemporary Marxist Explanations”, **Journal of International Relations and Development**, 2005, 8(1), s. 27-57.

KNORR, Klaus; “Theories of Imperialism”, **World Politics**, 1952, 4(3), s. 402-431.

KOSHY, Susan; “From Cold War to Trade War: Neocolonialism and Human Rights”, **Social Text**, 1999, 58, s. 1-32.

LEDEEN, Michael ve William H. Lewis; “Carter and the Fall of the Shah: the Inside Story”, **The Washington Quarterly**, 1980, 3(2), s. 3-40.

LENIN, V. I; **Emperyalizm**, Cemal Süreya (Çev.), Eriş Yayınları, 2003.

MAFINEZAM, Alidad ve Aria Mehrabi; **Iran and Its Place among Nations**, Praeger Publishers Inc., ABD, 2007.

MALONEY, Suzanne; “Identity and Change in Iran’s Foreign Policy”, **Identity and Foreign Policy in the Middle East**, Shibley Telhami & Michael Barnett (Ed.), Cornell University Press, ABD, 2002, s. 88-116.

Manoto TV, “Tehran to Cairo (Ez Tehran ta Kahere)”, Erişim: 26 Ocak 2021, https://www.youtube.com/watch?v=au3LGoUcoIg&t=1995s&ab_channel=manototv.

MARX, Karl; **The Civil War in France**, Friedrich Engels (Çev.), Dodo Press, 2009.

MATIN, Kamran; “Decoding Political Islam: Uneven and Combined Development and Ali Shariati’s Political Thought”, **International Relations and Non-Western Thought: Imperialism, Colonialism and Investigations of Global Modernity**, Robbie Shilliam (Ed.), Routledge, Londra & New York, 2011, 108-124.

MATIN-ASGARI, Afshin; “The Pahlavi Era: Iranian Modernity in Global Context”, **The Oxford Handbook of Iranian History**, Touraj Daryaei (Ed.), Oxford University Press, New York, 2012, s. 346-64.

MCGLINCHEY, Stephen; “Richard Nixon’s Road to Tehran: The Making of the U.S.–Iran Arms Agreement of May 1972”, **Diplomatic History**, 2013, 37(4), s. 841-60.

MICHAEL-MATSAS, Savas; “The New-Old Imperialism”, **Critique**, 2008, 36(1), s. 45-61

MILANI, Abbas; **The Shah**, Palgrave Macmillan, New York, 2012.

MIRSEPASSI-ASHTIANI, Ali; “The Crisis of Secular Politics and the Rise of Political Islam in Iran”, **Social Text**, 1994, 38, s. 51-84.

MOENS, Alexander; “President Carter’s Advisers and the Fall of the Shah”, **Political Science Quarterly**, 1991, 106(2), s. 211-37.

MOHAMMADALLY, Safia S.; “Pakistan-Iran Relations (1947-79)”, **Pakistan Horizon**, 1979, 32(4), s. 51-63.

MOIN, Baqer; **Khomeini: Life of the Ayatollah**, Tauris, Londra, 1999.

MONTAZAM, Mir Ali Asghar; **The Life and Times of Ayatollah Khomeini**, Anglo-European Publication, Londra, 1994.

MOTTAHEDEH, Roy Parviz; “Iran’s Foreign Devils”, **Foreign Policy**, 1980, 38, s. 19-34.

MOUSAVIAN, Seyed Hossein ve Shahir ShahidSaless; **Iran and the United States: An Insider’s View on the Failed Past and the Road to Peace**, Bloomsbury, New York & Londra, 2014.

MURRAY, Donette; **US Foreign Policy and Iran American–Iranian Relations since the Islamic Revolution**, Routledge, Oxon & New York, 2010.

NAAZ, Farah; “Indo-Iranian relations 1947–2000”, **Strategic Analysis**, 2001, 24(10), s. 1911-26.

NATO, “AWACS: NATO’s ‘eyes in the sky’”, 03.03.2022, https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_48904.htm, Erişim Tarihi: 22.12.2022.

OFFILER, Ben; **US Foreign Policy and the Modernization of Iran: Kennedy, Johnson, Nixon, and the Shah**, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2015.

OPEC, https://www.opec.org/opec_web/en/about_us/24.htm, Erişim Tarihi: 20.07.2022.

OSTOVAR, Afshon; **Vanguard of the Imam: Religion, Politics, and Iran’s Revolutionary Guards**, Oxford University Press, New York, 2016.

PAHLAVI, Muhammed Rıza; **Answer to History**, Stein and Day, New York, 1980.

PARSI, Trita; **Treacherous Alliance: The Secret Dealings of Israel, Iran and the United States**, Yale University Press, ABD, 2007.

PELLETIERE, Stephen C.; **The Iran-Iraq War: Chaos in a Vacuum**, Praeger Publishers, New York, 1992.

PIRSEYEDI, Bobi; **Arms Control and Iranian Foreign Policy: Diplomacy of Discontent**, Routledge, Oxford & New York, 2013.

POLLACK, Kenneth M.; **The Persian Puzzle: The Conflict Between Iran and America**, Random House, New York, 2004.

POSNETT, Edward; “Treating His Imperial Majesty’s Warts: British Policy towards iran 1977-79”, *Iranian Studies*, 2012, 45(1), s. 119-37.

PRZECZEK, Sermin; “Iran’s Foreign Policy under President Rouhani: Pledges versus Reality”, *OrtadoğuAnaliz*, 5(57), 2013.

RADCLIFFE, Donnie; “It Started With Tears...” **The Washington Post**, <https://www.washingtonpost.com/archieve/lifestyle/1977/11/17/it-started-with-tears/27dbc308-87fl-4cal-a528-4acd3c46e222/>, Erişim Tarihi: 25.06.2021.

RAMAZANI, R. K.; **Revolutionary Iran: Challenge and Response in the Middle East**, John Hopkins University Press, Baltimore, 1988.

RAMAZANI, R. K.; **Independence without Freedom: Iran’s Foreign Policy**, University of Virginia Press, Charlottesville & Londra, 2013.

RAZAOUX, Pierre; **The Iran-Iraq War**, Nicholas Elliott (Çev.), Londra, The Belknap Press of Harvard University Press, 2015.

SAIKAL, Amin; “Iranian Foreign Policy, 1921-1979”, **The Cambridge History of Iran V.7 From Nader Shah to the Islamic Republic**, Peter Avery & Gavin Hambly & Charles Melville (Ed.), Cambridge University Press, the UK, 2008, s. 426-56.

SAIKAL, Amin; **The Rise and Fall of the Shah: Iran from Autocracy to Religious Rule**, Princeton University Press, 2009.

SARIÖZ GÖKTEN, Yeliz; “Marksist Emperyalizm Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Fiscaeconomia*, 2018, 2(1), s. 1-19.

SAYIN, Yusuf ve Fatih Kılıç; “The Strait of Hormuz and Iran’s International Relations”, *Eurasian Research Journal*, 2020, 2(1), s. 29-59.

SEEBERG, Peter; “The Iranian Revolution, 1977–79: Interaction and Transformation”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2014, 41(4), s. 483-497.

SHILLIAM, Robbie; “Non-Western Thought and International Relations”, **International Relations and Non-Western Thought: Imperialism, Colonialism and Investigations of Global Modernity**, Robbie Shilliam (Ed.), Routledge, Londra & New York, 2011, s. 1-11.

SHILLIAM, Robbie; “The Perilous But Unavoidable Terrain of the Non-West”, **International Relations and Non-Western Thought: Imperialism, Colonialism and Investigations of Global Modernity**, Robbie Shilliam (Ed.), Routledge, Londra & New York, 2011, 12-26.

SIPRI, “SIPRI Military Expenditure Database”, <https://milex.sipri.org/sipri>, Erişim Tarihi: 07.09.2022.

SİNKAYA, Bayram; “Devrimden Günümüze İran Dış Politikasının Dönüşümü”, **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, 2005, 247(5-6), s. 1-18.

STOETZLER, Marcel; “Marx, Karl (1818–1883) and Imperialism”, **The Palgrave Encyclopedia of Imperialism and Anti-Imperialism**, Immanuel Ness & Zak Cope (Ed.), New York: Palgrave Macmillan, 2016.

SUTTON, Alex; “Towards an Open Marxist Theory of Imperialism”, *Capital & Class* 37(2), 2013, s. 217-237.

TAKEYH, Ray; “The Iran-Iraq War: A Reassessment”, **Middle East Journal**, 64(3), 2010.

Türk Dil Kurumu; **Emperyalizm**, <https://sozluk.gov.tr/>, (07.01.2022)

VENN, Fiona; **The Oil Crisis**, Pearson Education Limited, Londra, 2002.

WILLET, Edward; **Ayatollah Khomeini**, Rosen Pub. Group, New York 2004.

WOLFE, Patrick; “History and Imperialism: A Century of Theory, from Marx to Postcolonialism”, **The American Historical Review**, 1997, 102(2), s. 388-420.

YAZDI, Mohammad Rezaie; **Khomeinism, the Islamic Revolution and Anti-Americanism**, University of Birmingham, 2016.

YOUNG, Robert J. C.; **Postcolonialism: An Historical Introduction**, John Wiley & Sons, 2016.

ZIA-EBRAHIMI, Reza; “Self-Orientalization and Dislocation: The Uses and Abuses of the “Aryan” Discourse in Iran”, **Iranian Studies**, 2011, 44(4), s. 445-72.

ZARĪF, Mohammad Javad ; “What Iran Really Wants: Iranian Foreign Policy in the Rouhani Era”, **Foreign Policy**, 2014, 93(3), s. 49-59.